

Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân, Hayatı ve Faaliyetleri
Fatih ERKOÇOĞLU*

Özet

Bu makalede Emevîler döneminde valilik ve komutanlık yapmış olan Abdullah b. Abdülmelik'in hayatı ve faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın bir cariye'den olma oğlu Abdullah, ilk olarak babasının döneminde aktif görevlerde bulunmuş ve Humus valiliği esnasında Anadolu'ya yapılan seferlerde başarılar kazanmıştır. Bu başarıları sonrasında Abdullah kendi ordusuyla birlikte Emevîleri oldukça zorlayan İbnü'l-Eş'as isyanının bastırılmasında yer almıştır. Mısır valisi amcası Abdülaziz'in ölümüyle de babası tarafından Mısır'a vali tayin edilmiştir. Abdullah'ın Mısır valiliği kardeşi Velid tarafından azledildiği 90/708-709 yılına kadar sürmüştür. Abdullah b. Abdülmelik Mısır valiliğinden azledildikten sonra bir daha siyaset sahnesinde görülmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, Abdullah b. Abdülmelik, Anadolu Seferleri, Mısır valiliği.

Abstract

In this article, the life and activities of 'Abd al-Allah Ibn 'Abd al-Malik ibn Marwân, who served as governor and commander during the period of the Umayyad Dynasty, have been investigated. Abdullah, who was born of a female slave of Umayyad Caliph 'Abd al-Malik ibn Marwân, served during the period of his father for the first time, and then gained achievements in his expeditions to Anatolia. After these achievements, with his army, he took part in repressing Ibn al-Ash'ath's rebellion that forced the Umayyads and put them in a difficult position. After the death of his uncle 'Abd al-'Aziz, the governor of Egypt, he was appointed to this task by his father. His rule lasted until 90/708-79 when he was dismissed by his brother Walid. After his dismissal from the governorship of Egypt, he did not appear in the stage of politics again.

Key Words: Umayyads, 'Abd Allah ibn 'Abd al-Malik, The Campaigns of Anatolia, The Governorship of Egypt.

* Ar. Gör. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(ferkocoglu@cumhuriyet.edu.tr; fatihkocoglu@hotmail.com).

Giriş

Emevîler döneminde devlet hizmetinde yer alan ve Emevî ailesine mensup çok sayıda önemli şahıs bulunmaktadır. Emevî halifeleri akrabaları başta olmak üzere birçok kimseyi devlet idaresinde görevlendirmiştir. Emevî Devleti'nin iç savaştan sonra yeniden birliğini tesis eden halife Abdülmelik¹ zamanında, bereketli Mısır eyaletinin yönetimi daha babasının döneminden beri kardeşi Abdülaziz b. Mervân² tarafından yürütülmekteydi. Abdülaziz 20 yıla yakın bir süre Mısır'ı yönetmiştir. Musul, Ermeniyeye ve Cezîre valiliği, halifenin diğer kardeşi Muhammed b. Mervân'ın³ yönetimindeydi. Irak'ın Emevîlerin kontrolüne geçmesiyle buraya ilk olarak vali tayin edilen Bişr b. Mervân⁴ da halifenin kardeşiydi.

Abdülmelik kardeşlerinin yanı sıra çocuklarının da idarî ve askerî faaliyetlerde aktif olmalarını istemiş ve onları devletin önemli merkezlerinde görevlendirmiştir. Böylece halife, bir taraftan onların devlet tecrübesi kazanmalarını temin ederken diğer taraftan da kendi aile bireyleri ile iktidarını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Abdülmelik'in çocukları içerisinde özellikle Mesleme,⁵ Velid⁶ ve Abdullah'ın Anadolu seferlerindeki başarıları da göz önünde bulundurulacak olursa onların bu hususta ön plana çıktıkları görülmektedir.

¹ Geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

² Geniş bilgi için bkz. Seyyide İsmail Kâşif, *Mısır fî Fecri'l-İslâm*, Kahire 1947; *Abdülaziz b. Mervân*, Kahire 1962; M. Ali Kapar, "Emevî Valilerinden Abdülaziz b. Mervân (ö. 86/705)", *İSTEM*, 2006, Sayı 8, s. 43-49.

³ Bkz. el-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, (204/819), *Cemheretu'n-Neseb*, (Thk. Naci Hasan), Beyrut 2004, 39; el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali, (821/1418), *Subhu'l-Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ*, I-XIV, (Şerh ve Tlk. Muhammed Hüseyin Şemsuddin), Beyrut, trz, I, 125. Geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *age*, s. 84, 85.

⁴ el-Kelbî, 39; el-Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Kitâbu Cümeli min Ensâbi'l-Eşraf*, (279/895), I-XIII, (Thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, VI, 311, 312; el-Ya'kübî, Ahmed b. Ebû Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, (284/897), *Târihu'l-Ya'kübî*, (Thk. Abdu'l-Emîr Mühennâ), Beyrut 1993, II, 174; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd el-Endelûsî, (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, I-II, Beyrut 1983, I-II, 87; İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî, (571/1175), *Tarihu Medineti Dimeşk*, (Thk. Muhibbiddin Ebû Said Ömer b. el-'Umerî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, X, 259, 262; Selahaddin el-Müneccid, *Mu'cemu Benî Ümeyye*, Beyrut 1970, 18, 19.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Futuhâtı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2000, c. II, 85-103.

⁶ Bkz. Belâzurî, VII, 195; İbn Hazm, I-II, 89. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Mevlüt Koyuncu, *Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik ve Dönemi (705-715)*, Sakarya 2004.

Abdülmelik'in vefatı sonrasında hilâfete gelen çocukları Velid b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik⁷ ve Ömer b. Abdülaziz (damadı ve yeğeni)⁸ daha sonra ise Yezid b. Abdülmelik⁹ ve Hişâm b. Abdülmelik'le¹⁰ birlikte Emevî devleti en parlak zamanlarını yaşamıştır. Kendisinden sonra çocuklarının halife olmasından dolayı da ona Ebû'l-Mülûk (Krallar'ın Babası) denilmiştir.¹¹

Biz bu makalede babasının halifeliği esnasında önce Humus valiliğine tayin edilen ve bizzat komutan olarak Anadolu seferlerine katılan daha sonra da yine babası tarafından Mısır valiliğine getirilen Abdullah b. Abdülmelik'i ele almak istiyoruz.

1) Abdullah b. Abdülmelik'in Künyesi, Doğumu, Yetiştirilmesi ve Evlilikleri ve Çocukları

Abdullah'ın nesebi şöyledir; Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem b. Ebû'l-Âs b. Ümeyye b. Abdüşems.¹² İbn 'Asâkir, Abdullah'ın künyesinin Ebû 'Amr olduğunu zikretmektedir.¹³

Abdullah b. Abdülmelik 60/680-81 yılında doğdu.¹⁴ O tarihlerde Mervan b. el-Hakem¹⁵ ve ailesinin Medine'de yaşadıkları düşü-

⁷ Bkz. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. ez-Zühri (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, 1996, V, 115; Belâzurî, VII, 195; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (310/932), *Tarihü't-Taberî (Tarihü'l-Umem ve'l-Mülûk)*, I-VI, Beyrût 1997, III, 668; İbn Hazm, I-II, 89; Şinasi Altundağ, "Süleyman", *İA*, XI, 170. Fatih Erkoçoğlu, "Recâ b. Hayve el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri)", *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, 2007, 383-397.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Halife b. Hayyât, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysî el-'Ufurî, (240/854), *Tarih*, (Haz. Mustafa Necib Fevâz-Hikmet Fevâz), Beyrut 1995, s. 220-206; Selahaddin Münecid, *age*, 132-133.

⁹ Bkz. Taberî, III, 668; İbn Hazm, I-II, 89.

¹⁰ İbn Sa'd, V, 115; Belâzurî, VII, 195; Taberî, III, 668; İbn 'Asâkir, XLIX, 312.

¹¹ İbn Dokmâk, Sârimüddin İbrâhim b. Muhammed b. Aydemir el-Alâi el-Misrî (809/1407), *el-Cevherü's-Semin fi Siyeri'l-Mülûki ve's-Selâtin*, (Thk. Muhammed Kemâleddin 'İzzeddin Ali), Beyrut 1985, I, 85.

¹² ez-Zubeyrî, Ebû Abdullah el-Mus'ab b. Abdullâh, (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureys*, (Tsh, Tik, Levi Provençal), Kahire trz., 164; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (310/932), *Tarihü't-Taberî (Tarihü'l-Umem ve'l-Mülûk)*, Beyrût 1997, III, 668; İbn Hazm, *Cemhere*, I-II, 89; Takiyyüddin el-Makrizî (845/1441), *Kitâbu'l-Mukaffâ'l-Kebîr*, (Thk. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1991, IV, 581. Ayrıca bkz. C. H. Becker, "Abd Allâh b. 'Abd Al-Malik", *Eİ²*, (Leiden 1986), I, 42.

¹³ İbn Asâkir, *Tarihü Dimeşk*, XXIX, 343. Ayrıca bkz. Münecid, *Mu'cemu Beni Ümeyye*, 83.

¹⁴ İbn 'Asâkir ve el-Makrizî, Abdullah'ın vali olarak Mısır'a görevlendirildiğinde (11 Cemâziye'l-uhrâ 86 Pazartesi/9 Haziran 705) 27 yaşında olduğunu belirtmektedir. Buna göre Abdullah 60/680-681 yılında doğmuş olmalıdır. İbn Asâkir, XXIX, 345; Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ'l-Kebîr*, IV, 582. Ayrıca bkz. Becker, *agm*, I, 42.

¹⁵ Mervân hakkında geniş bilgi için bkz. Taberî, III, 424; Mes'ûdî, III, 96-99; İbnü'l-Esir, II, 646-648; Nüveyrî, XXI, 81-94; Kalkaşendî, I, 124, 125; Saleh K. Hammarneh, "Marwân b. al-Hakam and the Caliphate", *Der Islam*, (Berlin 1988), LXV-2, 200-225; Ünal Kılıç, *Mervân b. el-Hakem*, Marmara Üniversitesi

nülecek olursa Abdullah'ın Medine'de doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Emevî ailesinin Medine'de kalan üyeleri bundan iki sene sonra cereyan edecek olan Harre Vakası (63/683)¹⁶ öncesinde şehirden sürülmüş, müteakiben de Yezîd b. Muâviye'nin,¹⁷ Dimeşk'ten gönderdiği ordunun Medinelileri bozguna uğratması sonrasında evlerine geri dönmüşlerdi. Kısa bir süre sonra Yezîd b. Mu'aviye'nin (64/683) ölümüyle birlikte Abdullah b. Zübeyr,¹⁸ Mekke'de Receb 64/Şubat 684'te¹⁹ kendisine biat almaya başlamış²⁰ ve Hicâz, Irak, Yemen ve Mısır'da kısa sürede hakimiyetini kurmuştu.²¹

Abdullah b. Zübeyr, Harre Vakası sonrasında halen Medine'de yaşayan Mervân b. el-Hakem ve ailesini şehri terk etmeye zorlamıştı. Bunun üzerine Mervân ve ailesi soluğu Dimeşk'te almışlardır.²² Zira artık onları korumak için bir ordunun gelmesi mümkün görünmemekteydi. Emevîlerin başkenti, Yezîd'den sonra halife olan oğlu Muâviye'nin²³ 3 ay gibi kısa süren hilâfeti sonrasında ve veliaht tayin etmeksizin ölmesiyle iyice karışmıştı.²⁴ Görüldüğü gibi Mervân'ın ve ailesinin Medine'den ayrılmaları ve Dimeşk'e gitmeleri 684 yılında İbnü'z-Zübeyr'in kendilerini sürmesiyle birlikte olmuştur. Bu arada küçük Abdullah, babası Abdülmelik ve dedesiyle birlikte Şâm'ın yolunu tutanlar arasında yerini almıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, 12-91; İrfan Aycan, "Mervân I", *DİA*, (Ankara 2004), XXIX, 225-227.

¹⁶ Halife, 147-149; Taberî, III, 352-355; İbnü'l-Esîr, II, 593-599.

¹⁷ Yezîd b. Muâviye'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul 2001, 33-420; Hakkı Dursun Yıldız, "Yezîd b. Mu'aviye", *İA*, (Eskişehir 1997), XIII, 411-413.

¹⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Kelbi, *Cemhere*, 127; Belâzurî, IX, 448, 449; Ya'kübî, II, 170; İbn 'Asâkir, XXVIII, 140-257; İrfan Aycan, Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622-692), XLI, 99-105; Rudolph Zilhaim, "Fitnetü Abdullah b. Zübeyr", (Arapçaya çev. Husâm es-Sağîr), *Mecelletü Mecma'i'l-Lüğati'l-'Arabiyye*, (Dimeşk 1974), XLIX-4, 829-859. Bkz. İbrahim Beydün, *el-Hicâz ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 398-404; M. Seligsohn, "Abdullah b. Al-Zubayr", *İA*, (Eskişehir 1997), I, 44-46; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, (İstanbul 1988), I, 145, 146; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, 158-176.

¹⁹ İbn 'Asâkir, *Tarih*, XXVIII, 245; Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşâ*, I, 123.

²⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 341.

²¹ Belâzurî, VI, 278; 342; Taberî, III, 378; Ebû'l-Fidâ, *Tarih*, (*el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*), I-II, (Tlk. Mahmüd Deyyüb), Beyrut 1997, I-II, 204; Kalkaşendî, I, 123, 126.

²² İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l Hasen Ali b. Ebû'l-Kerem eş-Şeybânî, (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-IX, (Thk. Mektebu't-Turâs), Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, Beyrut 1989, II, 605.

²³ Ya'kübî, II, 169; İbnü'l-Esîr, II, 605; Ebû'l-Fidâ, I-II, 203; İbn Dokmâk, I, 81.

²⁴ Ya'kübî, II, 171; Taberî, III, 378.

Abdullah'ın çocukluğu ve gençliği babasının yanında geçmiştir. Babası ve dedesinin ölüm kalım savaşı olan Mercü's-Suffer (64/684) ve Merc Râhıt (Muharrem/Ağustos 684) savaşlarında o daha dört yaşındadır. Kendisinin büyüyüp artık ordu komuta edebilecek konuma gelmesine kadar önce dedesinin ardından da babasının yaptıkları savaşların ve kazandıkları galibiyetlerinin hikâyeleri ile büyümüş olmalıdır. Bilindiği üzere dedesi Mervân b. el-Hakem Câbiye'deki toplantıda Emevî halifesi olmuştur. Böylece Emevî hanedanının Süfyâniler kolu nihayete ermiş ve yerine de daha sonra kendisine nispetle Mervâniler olarak adlandırılacak olan bu kolun hâkimiyeti başlamıştır. Mervân b. el-Hakem kısa süre sonra Mısır'ı kendi idaresine dahil etmiş ve Abdullah'ın babası Abdülmelik'e Suriye, Mısır ve bugünkü Filistin ve Ürdün'ün yer aldığı geniş bir coğrafyayı bırakmıştır. Abdülmelik ise babasından kalan bu topraklara yenilerini ekleyerek geniş Irak topraklarını kendi ülkesine katmış ve ardından da Mekke'de halifelikliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'i yenerek bütün İslâm coğrafyasının birliğini yeniden tesis etmiştir.²⁵

Abdullah'ın bir halife torunu ve halife oğlu olduğunu hesaba katarsak eğer, onun yaşadıkları, hissettikleri ve hayallerinin bir köylü ya da bir bedevînin çocuğundan farklı olacağı kolayca anlaşılacaktır. Abdullah babasının sarayında geçirdiği günlerde Bizans'tan gelen heyetlerden, bölge valilerinin habercilerine, ulemeden şairlere kadar yüzlerce insanla karşılaşmış, onlarla hemen hepsi ile görüşmese de en azından göz temasında bulunmuştur.

Kaynaklarımızda Abdullah'ın annesinin kimliğine dair bir bilgi bulunmamakla birlikte sadece bir cariye olduğu zikredilmektedir.²⁶ Bir cariyenin çocuğu olması, babasının döneminde başarılar kazanmasına rağmen onun ileride halife olmasına bir engel teşkil edecektir.

Kaynaklarımızda Abdullah'ın fiziki özellikleriyle ilgili olarak yakışıklılığının dışında çok fazla bilgiye yer verilmemiştir.²⁷ Şâir el-Hazîn ed-Deylî²⁸ onun hakkında şunları söylemektedir:

²⁵ Bu dönemle alakalı olarak geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, s. 128-176.

²⁶ İsfahânî, Ebû'l-Ferec, (356/966), *Kitâbu'l-Eğâni*, (Şerh. Abdülemir Ali Mühennâ-Semir Yusuf Câbir), yy trz., XV, 314; İbn 'Asâkir, XXIX, 344.

²⁷ İsfahânî, *el-Eğâni*, XV, 314.; İbn Asâkir, XXIX, 344;

²⁸ Hicâzlı Emevî taraftarı bir şâir olan Hazîn b. Süleyman bir mevlâdır. Hazîn isminin onun lakabı olduğu belirtilmektedir. Künyesi ise Ebû's-Şa'sâ'dır. Diğer bilgiler için bkz. İsfahânî, *el-Eğâni*, XV, s. 313. Bkz. Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî el-Bağdâdî, (385/995), *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, (Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir), Beyrut 1986, s. 88.

"Elinde bambudan yapılmış bir sopa var, ona parlak yüzlü birisinin elindeki koku sinmiş,

*Mağrur duruyor, yüzüne korkudan bakılamıyor, ancak güldüğü zaman kendisiyle konuşulabiliyor."*²⁹

Şâir Hazîn'le Abdullah bir hac sonrasında Medine'de tanışmışlardı. İbn 'Asâkir'in rivayetine göre Abdülmelik, oğlu Abdullah'la hacda beraberdi.³⁰ Abdülmelik'in Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesi sonrasında 75/694 yılında hacca gittiği³¹ düşünülecek olursa Abdullah'ın henüz 15 yaşındayken babasıyla Mekke'de olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülmelik hac sonrasında oğlunu Medine'ye göndermeye karar vermiş ve oğlunu gönderirken de orada yanına Hazîn adında, fasîh ve keskin dilli birisinin geleceğini, ona dikkat etmesini ve onu memnun etmesini tenbihlemişti. Bu arada oğluna da Hazîn'i çok iyi bir şair, göbekli ve iri burunlu olarak tasvir etmişti. Abdullah Medine'ye ulaşınca, hâcibine babasının dediklerini iletmış ve bu şahıs geldiğinde çevirmemesini emretmiştir. Anlaşıldığına göre Abdullah bir müddet şâiri beklemiş ve o da gelmeyince yatmak için odasına gitmiştir. Kısa süre sonra hâcibi, Abdullah'ı uykusundan uyarak zikrettiği şahsın geldiğini söylemiş ve müteakiben de Abdullah, hâcibine onu huzuruna almasını emretmiştir. Şâir, Abdullah'ın huzuruna girdiğinde onun güzelliğini ve elinde bambudan yapılmış bir sopa olduğu halde sessizce durduğunu görmüştür. Abdullah bir müddet onun rahatlaması için beklemiş ve daha sonra ona selam vermiştir. Hazîn onun selamını almış ve "Ey emîr, Allâh senin iyiliğini versin, ben seni bir şiirimde methetmiştim; fakat huzuruna girince, cemâlini ve heybetini görünce söylediğimi unuttum" demiştir: Bunun üzerine Abdullah, bu şiiri ondan okumasını istemiş ve o da yukarıda zikrettiğimiz beyti okumuştur.³²

Emevî taraftarı şâirler arasında yer alan Hazîn, daha sonra Mısır valiliği esnasında Abdullah'ın yanına gitmiş ve onun meclisinde bulunmuştur.³³ Abdullah onu birçok defa ödüllendirmiştir.³⁴

Abdullah'ın evlilikleriyle ilgili malumatı İsfahânî'nin, Şâir Hazîn'e hasrettiği bölümde bulmaktayız. İsfahânî burada onun Remle

²⁹ İbn 'Asâkir, XXIX, 347; Münecid, 84.

³⁰ İbn 'Asâkir, XXIX, 247.

³¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 170.

³² İbn 'Asâkir, XXIX, 247. İsfahânî, bu rivayeti kısaca zikretmekle yetinmiştir. Bkz. *el-Eğânî*, XV, 314.

³³ İsfahânî, XV, 319.

³⁴ İsfahânî, XV, 323.

binti Abdullah b. Abdullah³⁵ ve Hind bint Ebû 'Ubeyde isimli iki hanımını zikretmekte ve Remle ile çok doğurgan bir kadın olmasından dolayı evlendiğini; fakat kendisine çocuk doğurmadan Abdullah'ın vefat ettiğinden bahsetmektedir.³⁶

Abdullah'ın çocukları hakkında fazla bilgimiz olmamakla birlikte kaynaklarımızda onun Ömer ve Muhammed adlarında iki oğlundan bahsedilmektedir. Ömer ismindeki oğlunun Yezid b. Velid (126/744) döneminde³⁷ hac emirliği yaptığı zikredilmektedir.³⁸ Muhammed isimli diğer oğlunun ise Hişâm b. Abdülmelik'in kızıyla evlendiği ve ondan bir oğlunun dünyaya geldiği nakledilmektedir.³⁹ Bunlara ilave olarak Abdullah'ın, 'Amr isminde bir oğlunun daha olduğu, onun künyesindeki isimden anlaşılmaktadır.⁴⁰ Ne var ki kaynaklarımızda Abdullah'ın bu oğlu hakkında her hangi bir bilgiye ulaşamadık.

Müneccid, Abdullah'ın Şâm ehli tabiinleri arasında dördüncü halkada yer aldığını belirtirken,⁴¹ İbn 'Asâkir, onun, babasından ve kardeşi halife Velid b. Abdülmelik'ten rivayette bulunduğunu zikretmektedir.⁴² Kendisinden de Ali b. Hamle'nin rivayette bulunduğu nakledilmektedir.⁴³

İbn 'Asâkir, Abdullah'ın Dimeşk'teki evinin, Emevî Camii'inin kapısının yanında el-Kubeb (kubbeler) olarak bilinen yerde bulunduğunu zikretmektedir.⁴⁴

Elimizde onun nasıl bir kişiliği sahip olduğuna dair yeterli verimiz yoktur. Fakat ileride Abdullah'ın ölümünü ele alırken zikredebileceğimiz gibi onun mala ve mülke çok düşkün olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Hem halife oğlu olması hem de özellikle Anadolu seferlerinde gösterdiği başarılarla onun zengin ve varlıklı

³⁵ İsfahânî, başka bir yerde bu kadının ismini Rita binti Abdullah b. Abdu'l-Medân olarak vermektedir. Bkz. *el-Eğâni*, XXI, 136.

³⁶ İsfahânî, *el-Eğâni*, XV, 314, XXI, 136.

³⁷ Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih*, 240-242.

³⁸ el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin, (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, (Thk. Sa'id Muhammed el-Lehhâm), Beyrût 1997, IV, 400; İbn Asâkir, XLV, 115, 116. Bkz. Müneccid, 132; Bedr Muhammed Fehd, "Tarihu Ümerâi'l-Hac", *el-Mevrid*, (Bağdat 1981), IX-4, 182.

³⁹ Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, 168; İbn 'Asâkir, LIII, 369.

⁴⁰ İbn Asâkir, *Tarihu Dimeşk*, XXIX, 343. Ayrıca bkz. Müneccid, *Mu'cemu Beni Ümeyye*, 83.

⁴¹ Müneccid, *Mu'cem*, 83.

⁴² İbn Asâkir, XXIX, 343.

⁴³ Müneccid, 83.

⁴⁴ İbn Asâkir, XXIX, 344; bkz. ez-Zehabî, Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkmâni, (748/1347), *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, (Thk. Ömer Abdusselam et-Tedmürî), Beyrût 1993, (81-100 Olayları), s. 402; Müneccid, 83.

bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Genelde Emevî halifeleri ve prenslerinden bir kısmı istisna tutulacak olursa çoğunluğunun eğlenceye, kadına ve şaraba düşkün oldukları ve dinî hassasiyetlerinin pek bulunmadığı rivayet edilmektedir.⁴⁵ Fakat bizim burada İbn 'Asâkir'den nakledeceğimiz Halife Velid b. Abdülmelik'in, kardeşi Abdullah'la olan diyalogunun zikredildiği rivayet oldukça dikkat çekicidir. Rivayete göre Velid, Abdullah'a Kur'ân-ı Kerîm'le arasının nasıl olduğunu sormuş, o da her Cuma hatim indirdiğini belirttiikten sonra halifenin arasının nasıl olduğunu öğrenmek istemiştir. Halife de iş gücüne çok fazla meşgul olmasına rağmen üç günde bir hatim indirdiğini söylemiştir.⁴⁶ Gündelik yaşamlarındaki işlerinin yoğunluklarına rağmen biri halife diğeri ordu komutanı ve vali kardeşin kendi ifadelerinden dinî hassasiyetlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

2) Abdullah b. Abdülmelik'in Hizmet ve Faaliyetleri

Abdullah b. Abdülmelik kaynaklarımızda ilk olarak Humus valiliği ile birlikte Anadolu seferleri (Yaz seferleri) komutanı olarak yer almaktadır. Müteakiben o, İbnü'l-Eş'as isyanının bastırılmasında ve son olarak da Mısır valisi olarak gözükmektedir. Burada onun bu görevlerdeyken yapmış olduğu faaliyetler üzerinde durmak istiyoruz.

a) Humus Valiliği ve Yaz Seferleri Komutanlığı

Halife b. Hayyât, Abdullah b. Abdülmelik'in babasının halifeliğinde Humus valisi olarak görev yaptığını zikretmektedir.⁴⁷ Humus, Suriye'de antik dönemlerden beri çok gelişmiş bir sulama sistemine sahip bir şehirdi. Palmira ve Deyrezûr vasıtasıyla İran körfezini Akdeniz'e ve Şam'ı Haleb'e bağlayan yol üzerinde yer almaktaydı⁴⁸ ve bu konumundan dolayı şehir Emeviler döneminde önemli bir mevki işgal etmekteydi. Humus şehri, Şâm'a yakındı ve kuvvetle muhtemel Halife Abdülmelik, oğlunun kendisine yakın bu şehirde tecrübe kazanmasını istemiş olmalıdır.

Kaynaklarımızda Abdullah'ın Humus valiliğine ne zaman getirildiği ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Fakat onun ilk defa 81/700 yılında babasının emriyle çıktığı Anadolu seferinde ve

⁴⁵ İrfan Aycan, "Musiki", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 109.

⁴⁶ İbn Asâkir, XXIX, 344. İbn Asâkir, İbrahim b. Ebû 'Abla'dan naklettiğine göre Velid, Ramazan ayında 17 kere hatim indirmektedir. Bkz. İbn Asâkir, XXIX, 344.

⁴⁷ Halife, 189.

⁴⁸ Robert Mantran, "Humus", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 370.

Kâlikilâ' (Erzurum)'nın fethinde görülmesinden hareketle onun Humus valisi iken bu seferi düzenlediği anlaşılmaktadır.⁴⁹

Biz Abdullah'ın komutasındaki Anadolu seferlerine geçmeden önce babasının dönemindeki İslâm-Bizans ilişkilerine ve Emevîlerin Anadolu seferleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Zira bu seferlerin, Abdullah döneminde bölgeye yönelik yapılan askerî faaliyetlere ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Abdullah'ın babası Abdülmelik, kendi babası Mervân b. el-Hakem'den sadece Mısır ve Suriye'den oluşan bir devleti miras almıştı. Abdülmelik hilafetinin ilk yıllarını Hicâz, Irak ve Horasan'a hakim olan Abdullah b. Zübeyr ile mücadeleyle geçirmişti. Müslümanların birbirlerine düşmesini fırsat bilen Bizanslılar, bu durumu kendi lehlerine çevirebilmek için harekete geçmişlerdi.

Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr'in Irak valisi Mus'ab b. Zübeyr'le daha rahat uğraşabilmek ve Anadolu'dan gelebilecek tehlikeyi önlemek için Muâviye b. Ebû Süfyân'ın da 46/658 kendi zamanında yaptığı gibi⁵⁰ Bizansla anlaşma yoluna gitti ve sulhu para karşılığı satın aldı. Yapılan anlaşmaya göre Bizanslılara yılda 360 bin dinar, 360 köle ve 360 saf kan Arap atı verilecekti.⁵¹ Ne var ki bu anlaşma kısa sürmüş ve Bizans imparatoru II. Justinian (685-695 ve 705-711), Müslümanların aralarındaki iç savaşı fırsat bilerek, Cerâcime halkının (Hristiyan Merdeiler)⁵² da desteğiyle

⁴⁹ Taberî, III, 620; İbnü'l-Esir, III, 141. Taberî ve İbnü'l-Esir bu komutanının ismini 'Ubeydullah olarak vermektedirler. Doğrusu Abdullah olmalıdır. Bu isim yanlışlıkla 'Ubeydullah olarak yazılmış olmalıdır. Zira Abdülmelik'in bu isimli bir oğluna kaynaklarımızda rastlayamadık. *Tarih*, III, 620; *Kâmil*, III, 141.

⁵⁰ Theophanes, *The Chronicle*, (An English translation of anni mundi 6095-9305 (A.D. 602-813), with introduction and notes. Harry Turtledove), Philadelphia 1982, 59; Christophilopoulou, Aikaterina, *Byzantine History*, (Çev. Timothy Cullen), Amsterdam 1993, 85. Theophanes 658-659 yılı olayları içerisinde Muâviye'nin 1000 dinar, bir köle, bir at ödemek kaydıyla Bizanslılarla anlaştiğini belirtmektedir. *The Chronicle*, 46. Bkz. Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, 72. Merdeiler'in oluşturduğu birlikler, Muâviye devrinde 666 yılında Lübnan içlerine kadar ilerlemiş ve ciddi bir tehlike oluşturmuştu. Muâviye bunun üzerine Bizans İmparatoru ile bir anlaşma imzalamış ve anlaşmaya göre Bizans'a yıllık ağır bir vergi ödemek zorunda kalmıştır. Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-IV, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1995, I, 324.

⁵¹ Theophanes, 59; Christophilopoulou, 85. Theophanes Abdülmelik'in halife olduğunda Suriye'de bir kitliğin ve vebanın olduğunu zikretmekte; Merdeilerin saldırısı esnasında ise bu felaketlerin en şiddetli zamanları olduğunu bildirmektedir. *The Chronicle*, 59.

⁵² Cürümâni kelimesinin çoğuludur. Müslümanlar Cürümâne Bizanslılar ise Merdeiler demektir. Yağma gibi eşkiyalıkla geçinen bu topluluk genelde Amanos dağlarının sarp kesimlerinde ve Antakya'nın bataklıklarında oturuyorlardı. Bu konumları gereği kolay kolay da itaat altına alınamıyorlardı. Bunlar Bizans devletine devamlı olmamakla birlikte asker sağlamaktaydı. İslâm ordularının Antakya'yı fetihleri ile Merdeiler, Müslümanların hizmetine girmek suretiyle bölgede bulu-

Suriye'ye bir ordu sevk etmiş (70/689)⁵³ ve kısa süre içinde bu ordu Antakya'yı ele geçirmişti.⁵⁴

Abdülmelik bu durum karşısında Bizansla yeniden bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştı.⁵⁵ Böylece yukarıda zikredilen ilk anlaşmaya Kıbrıs, Ermenistan ve İberya'dan (Gürcistan) alınan vergilerin iki güç arasında paylaşılması maddesi de eklenmiş oldu.⁵⁶ Ayrıca İmparator Cerâcime'den oluşan orduyu Lübnan dışında tutacak ve bunların İslâm topraklarına saldırılarını durduracaktı.⁵⁷

Abdülmelik, İbnü'z-Zübeyr sorununu ortadan kaldırıp (73/692) devletin istikrarını yeniden temin edip, devletin sınırlarını karadan ve denizden tahkim ettirip, buraları güvence altına aldıktan sonra, savunma durumundan çıkıp taarruza geçmiştir. Artık İslâm orduları hemen her yıl Bizans topraklarına yaz ve kış seferleri düzenlemeye başlamışlardır.

71/690-91 yılında Bizans'la yapılan antlaşmanın bozulması ve savaşın patlak vermesiyle, Bizans'ın Anadolu'ya yerleştirdiği Slav birlikleri Bizans'ı terk ederek Abdülmelik'in hizmetine girmişti. Bizanslılar, Ermenistan'daki hakimiyetlerini bu savaşta kaybetmişler ve Kayseriye şehri bu tarihte Müslümanların eline geçmiştir.⁵⁸

Artık Müslümanlar hemen her yıl Anadolu içlerine doğru saldırı tertip edeceklerdir. Abdülmelik'in kardeşi Muhammed b. Mervân

nan geçitlerin kontrollerini sağlama görevi kendilerine verilmişti. Yine de bu topluluk kendi çıkarına göre kim daha fazla ücret verirse onun hizmetine girmektedir. Bkz. el-Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Cafer, (279/895), *Fütühu'l-Buldân*, (Thk. Abdullah Enis et-Tabbâ'- Ömer Enis et-Tabbâ'), Beyrut 1987, s. 217, 218; A. A., Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), Ankara 1943, s. 273; Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 38; H. Lammens, "Merdeiler", *İA*, (Eskişehir 1997), VII, 757-759; Mustafa Fayda, "Cerâcime", *DİA*, (İstanbul 1993), VII, 389, 390. Mustafa L. Bilge, "Lübnan", *DİA*, (Ankara 2003), XXVII, 244.

⁵³ Belâzurî, VII, 42; Taberî, III, 516; İbnü'l-Esir, III, 38; İbn Kesir, 'İmâdü'd-Dîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy 1932, VIII, 336; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber*, I-VIII, Beyrut 1996, III, 46.

⁵⁴ Casim Avcı, 75.

⁵⁵ Belâzurî, VII, 42, 43.

⁵⁶ Theophanes, 61; Christophilopoulou, 85.

⁵⁷ Theophanes, 61; Casim Avcı, 76. Theophanes bu anlaşmanın 686-687 yılı olayları içerisinde yapıldığını kaydetmektedir. *The Chronicle*, 61. Belâzurî ve İbnü'l-Esir 70/689 yılında bu anlaşmanın olduğunu zikretmektedirler. Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Fütühu'l-Buldân*, (Thk. Abdullah Enis et-Tabbâ'- Ömer Enis et-Tabbâ'), Beyrut 1987, 218; *Kâmil*, III, 37.

⁵⁸ Taberî, III, 526; İbnü'l-Esir, III, 62. Bkz. Mehmet İpşirli, "Kayseri", *DİA*, (Ankara 2002), XXV, 96.

73/692 de Sebastiya'da (Sivas) bir Bizans ordusunu imha etti.⁵⁹ Aynı yıl içerisinde Osman b. Velid komutasındaki bir ordu Ermeniye bölgesinde başka bir Bizans ordusunu bozguna uğrattı.⁶⁰

Muhammed b. Mervân, 74/693⁶¹ ve 75/694 yıllarında da Anadolu içlerine seferler düzenledi. Bu arada Bizanslılar 'A'mâk'a (Amik)⁶² yürüdüler.⁶³ Düşman ordusunu Ebân b. el-Velid b. 'Ukbe b. Ebû'l-Mu'ayt ve Dînâr b. Dînâr yönetimindeki Müslüman orduları Maraş⁶⁴ ovasında⁶⁵ karşıladılar ve yapılan savaşı Müslümanlar kazandı.⁶⁶

76/695 yılında ise Muhammed b. Mervân Malatya'dan hareket ederek Bizans topraklarına yönelik bir sefere çıktı.⁶⁷ Ertesi yıl (77/696) halifenin oğlu Velid b. Abdülmelik Bizans topraklarında ilerledi⁶⁸ ve ordusuyla Malatya ve Massîsa⁶⁹ arasına kadar ulaştı.⁷⁰ İbn 'Asâkir'de yer alan iki rivayetten birinde Velid'in bu seferinde Gazâle'ye⁷¹ kadar gittiği belirtilirken diğer bir rivayette onun Ankara'ya kadar ulaştığı belirtilmektedir.⁷²

78/697 yılında Muhriz b. Ebû Muhriz Bizans topraklarına bir sefer düzenlemiş ve bu seferde Ezkale fethedilmiştir.⁷³ 79/698'da

⁵⁹ Halife, 169. İbn Kesir bu seferin nereye yapıldığını zikretmeksizin Muhammed b. Mervân'ın bu seferde Bizanslıları hezimete uğrattığını belirtmektedir. *Bidâye*, VIII, 372.

⁶⁰ İbn Kesir, VIII, 372.

⁶¹ Belâzurî, 266; İbnü'l-Esir, III, 84. Belâzurî Muhammed'in Bizanslılara bu seferiyle aradaki anlaşmanın bozulduğunu nakletmektedir. *Futûh*, 266.

⁶² Yâkût bu kelimenin çoğul olarak söylendiğini bundan kastedilenin el-'Amak olduğunu belirtmektedir. Burası Halep ve Antakya arasında Dâbık yakınlarında bir küçük beldedir. Bkz. Yâkût, I, 264.

⁶³ Halife, 170; Belâzurî, *Futûh*, 266; Ya'kübî, II, 203; İbnü'l-Esir, III, 97.

⁶⁴ Bizans toprakları ve İslâm toprakları arasında yer alan bir sınır şehridir. Şehir çifte surla ve bir hendekle çevrilmiştir. Şehrin ortasında Mervan b. Muhammed'in yaptırdığı bir kale bulunmaktadır. Yâkût, V, 126. Bkz. Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", *DİA*, (İstanbul 2001), XXIV, 192.

⁶⁵ Belâzurî, *age*, 266.

⁶⁶ Halife, 170; Belâzurî, *age*; 266; Ya'kübî, II, 203.

⁶⁷ Halife, 172.

⁶⁸ Halife, 173; Taberî, III, 611; bkz. Ya'kübî, II, 203.

⁶⁹ Tarsus'a yakın, Rum toprağı ile Antakya arasında (Süğüru's-Şâm'da) Ceyhan nehri üzerinde bir şehir. Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, (Thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trz., V, 169.

⁷⁰ Halife, 173; İbn 'Asâkir, LXIII, 170.

⁷¹ İbnü'l-Esir, Gazâle'nin Malatya taraflarında olduğunu söylemektedir. *Kâmil*, III, 220.

⁷² İbn 'Asâkir, LXIII, 170.

⁷³ Halife b. Hayyât, 174. Asıl ismi Muhriz b. Esid el-Bâhilî'dir. İbn Hacer el-Askalânî bu şahsın biyografisini verirken onun Hz. Ebû Bekir zamanında Dimeşk'in kuşatılmasında bulunduğunu ve onun Receb 78/Eylül 697 yılında Bizans topraklarına düzenlenen seferde yukarıda zikredilen şehir isminden farklı olarak Erhale'yi fet-

Velid b. Abdülmelik'in Malatya taraflarına sefer düzenlediği ve buradan çok sayıda ganimet ve esir aldığı zikredilmektedir.⁷⁴ Yine 79/698 yılında⁷⁵ İbnü'l-Hakem'in Bizans topraklarına seferde bulunduğu;⁷⁶ Malatya ve Massisa arasında⁷⁷ bulunan Mercu'ş-Şehem'de⁷⁸ koyun sürülerini ele geçirdiği nakledilmektedir.⁷⁹

79/698 senesinde ise çok sayıda insanın hayatını kaybettiği şiddetli bir taunun vukû bulması nedeniyle herhangi bir sefere çıkılamamış ve bu durumdan faydalanmak isteyen Bizanslılar, yıl içerisinde Antakya'ya bir saldırıda bulunmuşlardır.⁸⁰ Halife b. Hayyât 80/699 yılında Şâm'da yine şiddetli bir taunun baş gösterdiğinden ve bu yıl yine askeri sefer düzenlenemediğinden bahsederken;⁸¹ Taberî 80/699 yılında Abdülmelik'in oğlu Velid'i sefere gönderdiğini zikretmektedir.⁸²

Abdülmelik zamanında görüldüğü gibi iç savaşın sona ermesiyle birlikte özellikle Anadolu'da Müslümanların askeri hareketliliği artmış ve karşılaşılan Bizans orduları imha edilmiştir.

Ezkale'nin fethi dışında, yapılan bu seferlerin kalıcı olmadığı sadece ganimet elde etmeye ve bölgedeki Bizans hakimiyetini zayıflatmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bizanslılarla anlaşmanın bozulması sonrasında, Anadolu'daki bu askeri faaliyetlerle birlikte Müslümanlar Bizanslılar karşısında insiyatifi ele almışlardır.

Abdülmelik dönemi Anadolu seferlerinde Abdullah b. Abdülmelik'i biz ilk olarak 81/700 yılında babasının emriyle çıktığı Kâlikilâ' (Erzurum)'nin fethinde görmekteyiz. Şehir, Abdullah tarafından fethedilmiştir.⁸³

hettiğini belirtmektedir. Ebû'l-Fazl Ahmed Ali el-Askalanî, (852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut 2004, 1178.

⁷⁴ Halife, 175.

⁷⁵ Ya'kübî bu seferin 76/695 yılında yapıldığını ve bu ordunun komutanının da Yahyâ b. el-Hakem olduğunu zikretmektedir. *Tarih*, II, 203. Bkz. Mustafa Zeki Terzi, "Emevîler ve Abbâsiler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu", *OMÜİFD*, (Sam-sun 1989), III, 110.

⁷⁶ Halife, 175. Taberî 78/697 yılında Abdülmelik'in amcası Yahyâ b. el-Hakem'i bir sefere yolladığına dair bir kayıt yer almaktadır. Bkz. *Tarih*, III, 613.

⁷⁷ Ya'kübî, II, 203.

⁷⁸ Amuriyye'nin yakınında Bizans topraklarında bulunan bir şehir. Yâkût, III, 371.

⁷⁹ Halife, 175.

⁸⁰ Taberî, III, 614; İbnü'l-Esir, III, 137.

⁸¹ Halife, 176.

⁸² Taberî, III, 619.

⁸³ Taberî, III, 620; İbnü'l-Esir, III, 141. Taberî ve İbnü'l-Esir bu komutanının ismini 'Ubeydullah olarak vermektedirler. Doğrusu Abdullah olmalıdır. Bu isim yanlışlıkla 'Ubeydullah olarak yazılmış olmalıdır. Zira Abdülmelik'in bu isimli bir oğluna kaynaklarımızda rastlayamadık. *Tarih*, III, 620; *Kâmil*, III, 141.

Ertesi yıl 82/701 yılında Müslümanlar, Anadolu'ya iki koldan saldırı düzenlediler. Abdullah b. Abdülmelik komutasındaki ordu Massisa tarafında bulunan Sinan kalesini⁸⁴ (Hisnu Sinân) fethetti.⁸⁵ Yine Emevî-Bizans mücadelesinde önemli bir yer işgal eden, İskenderun-Antakya yolu üzerindeki Amanos dağlarında Belen Geçidi girişinde yer alan ve Anadolu'dan Suriye'ye oradan da Mısır'a doğru uzanan yolun üzerinde bir konak yeri olan Bağras⁸⁶ ele geçirildi. Bu arada Bağras'la birlikte İskenderun bölgesi Mesleme b. Abdülmelik'e ikta olarak verilmişti, o da burada koloniler oluşturmuştu.⁸⁷

Muhammed b. Mervân komutasındaki diğer bir ordu ise Ermenistan'a girdi. Muhammed burada Ermenilerle yaptığı savaşı kazandı ve onlarla bir anlaşma tesis etti.⁸⁸ Buna göre Nebih b. Abdullah el-'Anzî buraya vali tayin edildi. Ne var ki kısa bir süre sonra yeni vali, Ermeniler tarafından öldürüldü.⁸⁹

83/702 yılında Anadolu'ya yine çifte harekât düzenlendi Abdullah b. Abdülmelik komutasındaki İslâm ordusu Rumlarla, Süriye⁹⁰ ve Lü'lü'de⁹¹ karşılaştı ve yapılan savaşta düşman orduları bozguna uğratıldı.⁹² Muhammed b. Mervân ise öldürülen valinin intikamı ve bölgede yeniden kontrolün sağlanması için ordusuyla Ermeniyeye girdi⁹³ ve Ermenilerle bir sulh daha yaptı. Muhammed buraya vali olarak da Ebû Şeyh b. Abdullah el-Ğanevî'yi ve 'Amr b. es-Sadî el-Ğanevî'yi görevlendirdi. Ne yazık ki müteakiben bunlar da Ermeni isyancılar tarafından öldürüldü.⁹⁴

⁸⁴ Rum topraklarında bulunan bir kale. Yâkût, II, 305. Halife b. Hayyât her ne kadar bu kaleyi Abdülmelik b. Mervân'ın fethettiğini zikretse de (*Tarih*, 182) Yâkût buranın Abdülmelik'in oğlu Abdullah tarafından fethedildiğini söylemektedir. *Mu'cem*, II, 305. İbn Asâkir ise Abdullah'ın 82/701 yılında Sâra kalesini fethettiğini zikretmektedir. *Tarih*, XXIX, 345.

⁸⁵ Halife, 182. Belâzurî burasının 84/703 yılında fethedildiğini zikretmektedir. *Futûh*, 226.

⁸⁶ Lukam dağı eteğinde bir şehir. Antakya ile arası 4 fersahtir. Yâkût, I, 552. Bağras, bugün Hatay'ın Belen ilçesine bağlı Ötençay isminde bir köydür. Yusuf Halaçoğlu, "Bağras", *DİA*, (İstanbul 1991), IV, 450.

⁸⁷ Belâzurî, *Futûh*, 202; Yâkût, I, 552. Yusuf Halaçoğlu, *agm*, IV, 450.

⁸⁸ Halife, 182.

⁸⁹ Halife, 182.

⁹⁰ Hunâsıra (Haleb'de bir küçük belde. *Mu'cem*, II, 446.) ve Selemiye (Hıms'da küçük bir belde. *Mu'cem*, III, 272.) arasında bulunan (Şam'da) bir yer ismi. Yâkût, III, 318.

⁹¹ Tarsûs yakınlarında bir kale. Yâkût, V, 31.

⁹² Halife b. Hayyât, 183; İbn Asâkir, XXIX, 345.

⁹³ Halife b. Hayyât, 183.

⁹⁴ Halife b. Hayyât, 183.

Kaynaklarımızda Abdullah'ın 84/703⁹⁵ yılında Bizans topraklarına yeni bir saldırı daha düzenlediği ve Turande'ya⁹⁶ kadar ilerlediği kaydedilmektedir.⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, Abdullah'ın burada yerleşim birimleri oluşturduğunu zikretmektedir.⁹⁸ Bazı kaynaklarımızda ise Abdullah'ın 84/703 yılında düzenlediği yaz seferinin Massîsa şehrine olduğu ve onun burayı ele geçirdiği bildirilmektedir.⁹⁹

Bu sefer sonrasında Abdullah, şehrin yıkılmış olan kalesini eski temelleri üzerine yeniden yaptırdı ve buraya 300 tanesi seçkin asker olmak üzere çok sayıda asker yerleştirdi. Ayrıca kaleye bu askerler için bir de cami inşa ettirdi.¹⁰⁰ Belâzurî her yıl Antakya'dan 1500 ila 2000 askerin buraya geldiğini ve kışı geçirdikten sonra geri döndüklerini zikretmektedir.¹⁰¹ Belazuri'nin rivayetinden burada özellikle kış mevsiminde askeri hareketliliğin olduğu anlaşılmaktadır. Zira diğer askeri birlik bölgenin güvenliğini sağlamada yeterli görülmediğinden olsa gerek buraya ek birliklerin gönderilmesi ihtiyacı doğmuş olmalıdır.

Abdullah Massîsa'da tahkimatını yaparken aynı yıl içerisinde (84/703) Ermenistan'a ilerleyen bir Bizans ordusu, Muhammed b. Mervân tarafından yenilgiye uğratıldı.¹⁰² Daha sonra Muhammed tarafından gönderilen Hz. Osmân'ın mevlası Ziyâd b. el-Cerrâh ve Hubeyre b. el-'A'rec el-Hadramî komutasında bir (ya da iki) ordu düşman bölgesindeki Neşevâ¹⁰³ ve Busfurcân¹⁰⁴ şehirlerinde bulunan kilise, manastır ve köyleri yaktılar.¹⁰⁵ Bir sene sonra 85/704'te Muhammed b. Mervân yeniden Ermenistan'a hücumla geçti. Meşhur komutan yazı ve kışı orada geçirdi.¹⁰⁶

⁹⁵ Taberî, III, 650; İbn Asâkir, XXIX, 345; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali, (597/1200), *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, (Thk. Suheyl ez-Zekkâr), yy 1996, IV, 393; İbnü'l-Esîr, III, 169; İbn Kesîr, IX-X, 57; Yâkût tarihi 83/702 olarak vermektedir. *Mu'cem*, IV, 37.

⁹⁶ Yâkût burasını Turande olarak vermektedir. Bizans topraklarında Malatya'ya üç merhale mesafede yer alan bir şehir. *Mu'cem*, IV, 37. (Bugünkü Darende).

⁹⁷ Halife b. Hayyât, 184; Yâkût, IV, 37. Bkz. Honigmann, 39.

⁹⁸ Yâkût, IV, 37.

⁹⁹ Belâzurî, *Futûh*, 225, 226; Taberî, III, 650; İbn Asâkir, XXIX, 345; İbnü'l-Cevzî, IV, 393; İbnü'l-Esîr, III, 169; İbn Kesîr, IX-X, 57. Bkz. Cemil Abdullah el-Misrî, "Tarsûs, Safhatun min Cihâdî'l-Müslimîn fi's-Suğûr", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, (Medine 1987), LXXVIII, 107.

¹⁰⁰ Halife b. Hayyât, 184; Belâzurî, *Futûh*, 226; İbnü'l-Esîr, III, 169. Bkz. E. Honigmann, "Misis", *İA*, (Eskişehir 1997), VIII, 364.

¹⁰¹ Belâzurî, *age*, 226.

¹⁰² Halife, 183, 184; İbn Kesîr, IX-X, 57. İbnü'l-Esîr, Muhammed b. Mervân'ın sadece Ermeniyeye gaza yaptığını zikretmektedir. *Kâmil*, III, 169.

¹⁰³ Yâkût, Neşevâ'yı Azarbeycan'ın bir şehri olarak zikretmektedir. *Mu'cem*, V, 331.

¹⁰⁴ Arrân topraklarında bir şehir. Bu şehir Ermeni bölgesinden sayılmıştır. *Mu'cem*, I, 501.

¹⁰⁵ Halife, 184.

¹⁰⁶ Halife, 184; İbnü'l-Esîr, III, 180.

Kaynaklarımızda Abdullah b. Abdülmelik'in ismini yukarıda zikrettiğimiz gibi ilk olarak Kâlikilâ' (Erzurum)'nın fethinde görmekteyiz. Müteakiben bölgeye düzenlenen diğer seferlerde onun adına amcası Muhammed b. Mervân, kardeşi Velid ve diğer kardeşi Mesleme b. Abdülmelikle birlikte sıklıkla rastlamaktayız. Abdullah'ın, amcası Muhammed b. Mervân ve ağabeyleri Mesleme ve Velid ve maiyyetinde yukarıda zikrettiğimiz Anadolu'ya yönelik saldırılarında çok genç denebilecek bir yaşta iştirak etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Böylece Abdullah ağabeylerinin ve amcasının yanında katıldığı bu seferlerde savaş ve yöneticilik tecrübesi kazanmış olmalıdır. Aksi takdirde babası tarafından oldukça tecrübesiz ve genç bir yaşta pek de iyi bilinmeyen bir bölgelerin fethine memur edilmesinin izahı zor olacaktır. Halife b. Hayyât'ta zikredilen onun Humus valiliği ise muhtemelen onun ilk Anadolu seferine çıkmasıyla eş zamanlı olmalıdır.

Bizansla yapılan anlaşmanın bozulması sonrasında Abdülmelik döneminde Anadolu içlerine yapılan seferlerin pek kalıcı olmadıklarından bahsetmiştik. Özellikle Abdullah'ın bölge üzerine yaptığı seferlerde bu durum biraz farklılık göstermektedir. Her ne kadar bu askerî faaliyetlerde düşman bölgesinin biteviye bezdirilmesi ve ganimet elde etme isteği yine belirgin olsa da özellikle Abdullah'ın bir kısım faaliyetlerinde olduğu gibi Müslümanların buralarda daha kalıcı olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Bilindiği üzere Abdullah'ın valilik yaptığı Humus'un da içinde bulunduğu Suriye toprakları (daha Hz. Ömer zamanında) Filistin, Ürdün, Dimeşk ve Humus olmak üzere dört askeri bölgeye (cünd) ayrılmıştı.¹⁰⁷ Başlangıçta Humus'a dahil olan Kinnesrîn (Chalcis)¹⁰⁸ müteakiben Yezîd b. Muâviye zamanında (60-64/680-684) Antakya, Menbic ve çevresi ile birlikte müstakil bir cünd haline getirilmiştir.¹⁰⁹ Cezîre bölgesi de daha önce Kinnesrîn'e bağlı idi. Buranın genel valisi Muhammed b. Mervân,¹¹⁰ muhtemelen artan askerî harcamalarını karşılayabilmek için Abdülmelik'ten Cezîre'nin, Kinnesrîn'den ayrılarak müstakil bir cünd haline getirilmesini is-

¹⁰⁷ İsmail Yiğit, "Kinnesrîn", *DİA*, (Ankara 2002), XXV, 419.

¹⁰⁸ 'Avâsım bölgesi yakınlarında bulunan bu şehir, Humus ve Halep arasında yer almaktadır. Yâkut burasının bazı kereler Avâsım içerisinde bulunduğunu zikretmektedir. *Mu'cem*, IV, 458.

¹⁰⁹ Belâzurî, *Futûh*, 180. Bkz. Hugh Kennedy, "The Towns of Bilâd al-Shâm and the Arab Conquest", *Proceedings of the Symposium on Bilâd al-Shâm During the Byzantine Period, (15-19 Kasım 1983)*, (Ed. Muhammed Adnan Bakhit-Muhammed Asfour), Ammân 1986, 90; Nikola Ziyade, "et-Tatavvuru'l-İdârî li-Bilâdi's-Şâm beyne Bizanta ve'l-Arab", 128.

¹¹⁰ Belâzurî, *Futûh*, 465; İbn Hazm, *Cemhere*, I-II, 87; İbnü'l-'Adîm, Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetullah Ebû Cerâde (660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb*, I-II, (Thk. Sâmi ed-Dahhân), Dimeşk 1951, I, 44..

temiş, halife de burasını müstakil bir cünd yapmıştır. Böylece Cezîre'de konuşlanan askerler ihtiyaçlarını buradan elde edilen harâctan karşılamaya başlamışlardır.¹¹¹ Buna göre Kinnesrin yeniden Humus'a bağlanmış olmalıdır. Böylece Emevîlerin özellikle iki koldan Anadolu'nun içlerine girişlerinde bu iki merkezin yani Humus ve Cezîre cünderinin ne kadar önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Aynı zamanda bu iki cüdü'n askerleri Abdurrahman b. el-Eş'as İsyânının bastırılmasında çok önemli vazifeler icra edeceklerdir.

b) Abdullah'ın İbnü'l-Eş'as İsyânının Bastırılmasındaki Rolü

Abdülmelik b. Mervân dönemi olayları içerisinde en önemlilerinden olan ve hiç şüphesiz halifeyi ve onun Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'u¹¹² en fazla uğraştıran meselelerden birisi Abdurrahman b. el-Eş'as¹¹³ isyanıdır. Halifenin oğlu Abdullah'ı biz bu isyanın bastırılması için halife tarafından Irak'a gönderilen ordu içerisinde, amcası Muhammed b. Mervân'la birlikte görmekteyiz.

¹¹¹ Belâzurî, *Futûh*, 180; Yâkût, I, 129. Bkz. Philip K.Hitti, *History of Syria, (Including Lebanon and Palestine)*, Londra 1951, 424.

¹¹² Emevîlerin bu meşhur valisinin hayat hikayesi ve faaliyetleri birçok kaynağımızda zikredilmektedir. Bkz. Belâzurî, XIII, 352-426; el-Müberred, *Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, (285/898), el-Kâmil*, (Thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli), yy, trz, I, 351-355; 396-400; II, 722-730; II, 493-496; III, 1285-1355; İbn 'Asâkir, XII, 113-202; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 20-43; el-Kazvîni, *Zekeriyya b. Muhammed b. Muhammed (682/1283), Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut trz, 99; Nüveyri, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXI, 207-221; Zehebi, *A'lâmu'n-Nubelâ*, I, 1371. Ayrıca Haccâc'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında çok sayıda makale ve çalışma bulunmaktadır. Burada bunlardan birkaçını zikretmekle iktifa edeceğiz. Albert Dietrich, "Al-Haccâc b. Yûsuf'un tercüme-i haline dair bir kaç mülâhaza", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (İstanbul 1957), II-1, 147-155; Albert Dietrich, "Al-Hadjdjâdj b. Yûsuf", *Eİ²*, (Leiden 1971), III, 39-43; Zakariyau I. Oseni, "An Examination of Al-Hajjaj b. Yusuf al-Thaqafi's Major Policies", *İslâmîc Studies*, (Winter 1988), XXVII-4 317-327; Zakariyau I. Oseni, "A Study of The Relationship Between Al-Hajjâj İbn Al-Thaqafi And Marwanid Royal Family In The Umayyad Era", *Hamdard İslamicus*, (Autumn 1987), X-3, 15-56; Ahmet Lütü Kazancı, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi (95/714)", *UÜİFD*, (Bursa 1993), IV, 117-127; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf", *Bizim Dergah Dergisi*, (1993), 62, 38-49; Zakariyau I. Oseni, "A Thematic Study of The Religious Speeches of An Umayyad Viceroy: al-Hajjâj İbn Yûsuf", *Hamdard İslâmîc*, (Karachi 1994), XVII-1, 35-46; Mahmud Ziyâde, *el-Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi el-Müfterâ Aleyh*, Kahire 1995; 9-431; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf", *DİA*, (İstanbul 1996), XIV, 427, 428; H. Lammens, "Haccâc", *İA*, (Eskişehir 1997), V-1, 18-20; Ali Aksu, *Haccâc b. Yusuf, Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995. Ali Delice, "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *CÜİFD*, (Sivas 1998), II, 445-459.

¹¹³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. L. Veccia Vaglieri, "İbn Al-Ash'ath", *Eİ²*, (Leiden 1971), III, 715; Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, (İstanbul 2000), XXI, 32, 33; bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, 224-244 .

Bu isyan, Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un Afganistan'ı fetih için hazırladığı Tâvus ordusunun,¹¹⁴ bölgedeki fetih faaliyetlerinin ardından isyan etmesi sonucunda önce burada başlamış, hızla diğer bölgelere sıçramış ve bilhassa Irak eyaletinden geniş katılımlarla önemli boyutlara ulaşmış olup henüz istikrar bulmuş olan Emevî iktidarını ciddi manada zorlamıştır.

Irak valisi Haccâc'ın büyük masraflar yaparak Afganistan'ın fethi için hazırlamış olduğu bu ordu artık kendisine karşı saldırıya geçmişti. Haccâc'ın orduları İbnü'l-Eş'as'ın her geçen gün sayısı artan Tâvus ordusu karşısından ilk yenilgisini Düceyl Nehri yakınlarında almış (81/701), müteakiben Haccâc askerlerini Zâviye'ye çekmiş ve burada tahkimat yapmıştı. Haccâc burada İbnü'l-Eş'as karşısında tutunmaya çalışmış, ilk zamanlar ordusu çözülecek gibi olmuşsa da daha sonra İbnü'l-Eş'as karşısında insiyatifi ele geçirmişti (82/701). Buna rağmen İbnü'l-Eş'as'ın ordusu Irak'taki Haccâc muhaliflerinin ve onun bir kısım uygulamalarından memnuniyet duymayanların da katılımıyla her geçen gün artmaktaydı ve bu durum Dimeşk'te bulunan halife Abdülmelik'i ciddi olarak rahatsız etmekteydi. Bu arada halife, olanı biteni endişeyle izlemekteydi. İsyanı daha fazla kan dökülmeden bitirmek düşüncesiyle halife, gerekirse Irak valisi Haccâc'ı da azledebileceğini ve isyancıların diğer isteklerini de kapsayan teklifiyle oğlu Abdullah'ı ve kardeşi Muhammed b. Mervân'ı kalabalık bir orduyla Haccâc'a destek olarak bölgeye gönderdi.¹¹⁵

Belâzurî, Abdullah b. Abdülmelik'in 20 bin Şâmlı, Muhammed b. Mervân'ın ise 20 bin Cezireli askerle bölgeye sevk edildiğini nakletmektedir.¹¹⁶ Bu da Abdullah'ın kendi komutası altındaki orduyla Humus valisi iken Irak'a gönderildiğini göstermektedir.

Halife teklifi kabul edilmediği takdirde vukû bulacak savaşta oğlu ve kardeşininin Haccâc'ın komutası altında savaşmaları emrini verdi.¹¹⁷ Bu durum da isyancılarla meydana gelecek savaşta neden

¹¹⁴ Belâzurî, VII, 310; Taberî, III, 618; Mes'ûdî, *Tenbih*, 271; İbnü'l-Esir, III, 139, 140; İbn Haldûn, III, 60. Şaban çok iyi techiz edilmiş bu ordunun ismiyle ilgili olarak bunun son derece iyi techiz edilmesinden ziyade içerisinde bulunan insanlar ile ilgili olduğunu, zira Irak'ın seçkinlerinin bu orduda görev aldıklarını belirtmektedir. Bkz. M. A. Şaban, *İslâmic History, A New Interpretation*, Cambridge 1971, 110. Muhammad al-Faruque de Şaban'ın Tâvus ordusuyla ilgili olarak söylediği şeyleri tekrarlamaktadır. Bkz. "The Revolt of 'Abd al-Rahmân ibn Al-Ash'ash: Its Nature And Causes", *İslâmic Studies*, (Autumn 1986), XXV-3, 289, 290. Bu ordunun techiz ile ilgili geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 225.

¹¹⁵ Belâzurî, VII, 335-337; Taberî, III, 630; İbnü'l-Esir, III, 148-150. Geniş bilgi için bkz. Ali Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, s. 63-73; Fatih Erkoçoğlu, *age*, 233.

¹¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, VII, 336.

¹¹⁷ Belâzurî, VII, 335-337; Taberî, III, 630; İbnü'l-Esir, III, 148-150.

halifenin yardım için gönderdiği komutanların isimlerinin Haccâc'ın komuta ettiği orduda sağ ve sol cenah komutanı olarak yer almadığını açıklamaktadır. Zira Haccâc'ın ordusunun sağ kanadına Kelb kabilesinden Abdurrahman b. Suleym, sol kanadına ise Lahm kabilesinden 'Umare b. Temîm, süvarilere ise Kelb kabilesinden Süfyân b. el-Ebred komuta etmekteydi.¹¹⁸ Halifenin emri doğrultusunda bu iki komutan Haccâc'ın ordusunda sıradan askerler olarak isyancılar karşısında savaştıkları anlaşılmaktadır.

İsyancılar, Haccâc karşısında elde ettikleri ilk kazanımlara ve giderek artan asker mevcudiyetlerine güvenerek Abdülmelik'in kendilerine sunduğu teklifi kabul etmediler.¹¹⁹ Deyrül-Cemâcim¹²⁰ mevkiinde yapılan ve isyancıların hezimetleriyle sonuçlanan bu savaş takriben 100 gün sürmüştü. İki ordu 83 yılı Rebi'ulevvel ayının üçüncü günü (6 Nisan 702) burada karşı karşıya geldi ve İbnü'l-Eş'as'ın ordusu 83 yılı Cemâziyeluhra ayının 14 ünde (15 Temmuz 702) mağlup edildi ve ordusu dağıldı.¹²¹

Savaşın galibi Irak valisi Haccâc, İbnü'l-Eş'as'ın dağılan birliklerinin takip edilmemesini emretti. Bunun üzerine isyancıların artık bir tehdit oluşturmayacağı anlaşılmış olsa gerek Muhammed b. Mervân Musul'a, Abdullah b. Abdülmelik de Dimeşk'e döndüğü kaynaklarda zikredilmektedir.¹²²

Aslında Muhammed ve Abdullah isyanın tehlikesinin de geçmesi üzerine yukarıda zikrettiğimiz gibi 83/702 yılında iki koldan Anadolu'ya yapacakları seferlerin hazırlıkları için kendi merkezlerine intikal etmiş olmalıdır.¹²³

c) Mısır Valiliği

İslâm fetihleri öncesinde Bizans İmparatorluğunun tahıl ambarı olan Mısır, fetih sonrasında, idarî olarak aşağı ve yukarı Mısır olmak üzere müstakil bir eyalet olarak İslâm ülkesinin sınırları içe-

¹¹⁸ Taberî, III, 631; İbnü'l-Esîr, III, 150.

¹¹⁹ Belâzurî, VII, 337, 338; Taberî, III, 630, 631; İbnü'l-Esîr, III, 149, 150.

¹²⁰ Kafatası anlamında cumcuma kelimesinin çoğuludur. 'İyâd kabilesinin – o zamanki reisleri Bilâl er-Rimâhu'l-'İyâdî idi- Fırat nehrinin batı kıyısında İranlılarla yaptığı savaş sonrasında serseri bir kişinin dışında hemen hepsinin öldürüldüğü savaş sonrasında, öldürülenlerin kelleleri bir yığın halinde buraya toplanmıştır. Kûfe-Basra yolu üzerinde bulunan bu yer, kelle yığınınından dolayı bu isimle anılmıştır. Bekrî, II, 188; Yâkût, II, 572. Yâkût buna ilave olarak burasının Kûfe'ye 7 fersah (takriben 39 km) mesafede yer aldığını belirtmektedir. *Mu'cem*, II, 572. Ayrıca geniş bilgi için bkz. M. Streck, "Deyrül-Cemâcim", *İA*, (Eskişehir 1997), III, 575, 576; Nuri Ünlü, "Deyrülcemâcim", *DİA*, (İstanbul 1994), IX, 270.

¹²¹ Belâzurî, VII, 342; Taberî, III, 638; İbnü'l-Esîr, III, 156.

¹²² Belâzurî, VII, 344; Taberî, III, 639.

¹²³ Halife, 183; İbn Asâkir, XXIX, 345.

risinde yer aldı.¹²⁴ Eyaletin merkezi 21/643 yılında Mısır fatihi 'Amr b. el-'Âs tarafından inşa edilen Fustat şehri idi.¹²⁵

Mısır eyaleti İslâm ülkesi içerisinde önemli bir yere sahipti. Özellikle Câbiye¹²⁶ toplantısı (3 Zilka'de 64/22 Haziran 684) sonrasında halife olan Abdullah'ın dedesi Mervan b. el-Hakem'in ilk işi o an Abdullah b. Zübeyr'e bağlı olan Mısır eyaletini kendi hakimiyetine dahil etmek olmuştur (65/684).¹²⁷ Mısır'ın Emevîlerin eline geçmesi oldukça önemlidir. Zira bu fetih Mervân'ın elini hem düşmanı İbnü'z-Zübeyr'in karşısında hem de Câbiye'de kendisinden sonra halife olmaları üzerine biat edilen isimler karşısında kuvvetlendirmişti. Mervân b. el-Hakem yeni ele geçirdiği bu eyalete oğlu Abdülaziz'i tayin etmişti. Abdülaziz, babasının ölümünden (Ramazan 65/Nisan 685)¹²⁸ sonra kardeşi Abdülmelik döneminde de burada vali olarak görev yapmıştır. Böylece Emevîler, düşmanları karşısında Mısır'ın imkanlarını olabildiğince kullanmaya azami gayret göstermişlerdir.

Aynı zamanda Mervân'ın vâlihtlerinden olan¹²⁹ Abdülaziz'in Mısır'daki valiliği genel olarak başarılı geçmiştir. Hilafetinin son yıllarında Abdülmelik, kendi çocukları Velid ve Süleyman için biat almak istemiş ve kardeşinden vâlihtlikten çekilmesini istemiştir. Mısır valisi Abdülaziz halifenin bu teklifini kabul etmemiş ve onunla

¹²⁴ Hitti, *History of Syria*, 477; Kâşif, *Abdülaziz b. Mervân*, 43; Atçeken, İsmail Hak-
kı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001, s. 36.

¹²⁵ es-Suyûtî, Cellaeddin Abdurrahman b. Muhammed b. Osman, *Husnu'l-Muhâdara
fî Ahbâri Mısır ve'Kâhira*, Beyrut 1997, I, 106.

¹²⁶ Hz. Ömer'in meşhur hutbesini okuduğu, Dimeşk'in vergi alınan köylerinden biri.
Dimeşk şehrinin kapılarından birisi olan Bâbu'l-Câbiye ismi de bu mevziye nis-
petten dolaydır. (Yâkût, *Mu'cem*, II, 106) Suriye'nin Havran bölgesinde yer alan
ve Dimeşk'in 80 km güneybatısında bulunan bugünkü Nevâ şehrine çok yakın
bir yerde kurulmuş olan tarihi şehirdir. Cahiliye döneminde Gassânîlerin idâre
merkezlerindedir. Hz. Ebû Bekir devrinde Suriye bölgesi içerisinde ilk fethedilen
yerlerdendir. Mustafa Fayda, "Câbiye", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 538.

¹²⁷ Belâzurî, VI, 273; Taberî, III, 378; Belhî, II, 246; Bkz. İbn Dokmâk, I, 82;
Kalkaşendî, I, 125; Mısır'ın Emevî hakimiyetine girmesiyle ilgili olarak bkz.
Belâzurî, VI, 286; Ya'kûbî, II, 173; Mes'ûdî, III, 98; Kalkaşendî, I, 126.

¹²⁸ Halife, 261, 262; Belâzurî, VI, 300; Mes'ûdî, III, 98; İbnü'l-Cevzî, IV, 96; İbnü'l-
Esîr, II, 646; Ebû'l-Fidâ, I-II, 205; İbn Dokmâk, I, 83; Kalkaşendî, I, 125.
Mervân b. el-Hakem'in halifeliği 9 ay 18 gün sürmüştür. Ya'kûbî 9 ay olarak
vermektedir. *Tarih*, II, 174. Bkz. el-Menbicî, Agobios b. Konstantin, (IV/X.
Asır), *el-Müntehab min Tarihi'l-Menbicî*, (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî),
Trablus 1986, 77; İbnü'l-Cevzî, IV, 206.

¹²⁹ Câbiye toplantısında Mervân'dan sonra halife olmaları için Hâlid b. Yezid ile 'Amr
b. Sa'id el-Aşdak'a biat edilmişti. (Ya'kûbî, II, 171; Taberî, III, 382) Mervân, Mı-
sır'ı ele geçirip kendine olan güvenini ve nüfuzunu artırınca Mısır dönüşünde Ür-
dün valiliğine bağlı es-Sinnabreti ya da Dimeşk'te oğulları Abdülmelik ve Abdüla-
ziz için biat aldı. Belâzurî, VI, 270, 286, 287, 363; VII, 204; Taberî, III, 423.

özellikle İfrikiyye valisi Hassân b. Nu'mân el-Ğassânî'yi¹³⁰ azlederek sürtüşmeye dahi girmiştir.¹³¹ Halife Abdülmelik bu durum karşısında neredeyse kardeşini Mısır valiliğinden azletmek üzere iken danışmanları Kabîsa b. Züeyb¹³² ve Revh b. Zinba''ın¹³³ tavsiyeleri üzerine vaz geçmiştir.¹³⁴ Bir müddet sonra Abdülaziz'in 86 Cemaziye'l-ulâ (705 Nisan)'da¹³⁵ vefat etmesiyle birlikte boşalan Mısır valiliğine Halife Abdülmelik Anadolu içlerine yaptığı seferlerdeki başarılarını da dikkate alarak oğlu Abdullah'ı tayin etmiştir.

Abdullah b. Abdülmelik'in Fustat'a 11 Cemâziye'l-âhir 86 Pazartesi günü (9 Haziran 705) geldiği ve o gün 27 yaşında olduğu zikredilmektedir.¹³⁶ Muhtemelen Abdullah, yeniden bir Anadolu seferi hazırlığı yaptığı esnada Mısır valiliğine tayin edilmiş olmalıdır. Abdullah Mısır'a yeni görev yerine giderken amcası Muhammed b. Mervân, onun bıraktığı yerden devam ederek Malatya üzerinden Anadolu içlerine yönelik bir saldırı düzenlemiştir.¹³⁷

Vekî', *Ahbâru'Kudât* isimli eserinde Mısır valisi Abdülaziz'in ölümüyle birlikte Halife Abdülmelik'in yine kendi kardeşi Ömer b.

¹³⁰ Tam ismi Hassân b. en-Nu'mân el-Ğassânî en-Nasrî'dir. Hassân Mısır'ın fethine iştirak etti. Hz. Ömer'den rivayette bulundu. Muâviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled tarafından 57/676 yılında İfrikiyye'ye gönderildiği zikredilmektedir. Halife, 138; İbn 'Asâkir, XII, 450, 451; İbn Tağrıberdî, I, 149. Bkz. Nadir Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, (İstanbul 1997), XVI, 398, 399. Hassân b. Nu'mân el-Ğassânî'nin askerî faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Fatih Erkoçoğlu, *age*, 285-301.

¹³¹ Taberî, III, 665; İbnü'Esîr, III, 178, 179. er-Rakîk, Ebû İshak İbrahim b. el-Kâsım (383/993), *Tarihu İfrikiyye ve'l-Mağrib*, (Thk. Abdullah el-Alî ez-Zeydân-İzzeddin Ömer Musâ), Beyrut 1995, s. 36; İbn İzâri el-Merrâküşî (712/1312'den sonra), *Kitâbu'l-Beyânî'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelûs ve'l-Mağrib*, (Thkç Levi Provençal), Leiden 1948, I, 38.

¹³² Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn 'Asâkir, *Tarih*, XLIX, 250-264.

¹³³ Cehşiyârî, 35; İbn Dokmak, *Cevher*, I, 85; Zehebî, *A'lâmu'n-Nubelâ*, II, 1700, 1701; bkz. İhsân en-Nâs, *Kitâbu'l-Kabâil'l-Arabiyye*, Beyrut 2000, II, 660. Revh b. Zinbâ', Yezîd zamanında Filistin Cündü'nde valilik yaptı. Merc Râhit Savaşı'nda Mervân b. el-Hakem'in yanında yer aldı ve 84/703 yılında vefat etti. İbn 'Asâkir, VI, 149; Zehebî, *A'lâmu'n-Nubelâ*, II, 1700, 1701; Askalânî, *el-İsâbe*, 420.

¹³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, V-VI, 120, 121; Taberî, III, 664; İbn 'Asâkir, XXXVI, 352. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, IV, 397; İbnü'l-Esîr, III, 177, 178; Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüs, (331/942-43) *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdulhafız Şelebî), Kahire 1938, 34.

¹³⁵ Halife, Abdülaziz'in 84/703 yılında (*Tarih*, 183), Taberî ve İbn 'Asâkir onun 85 Cemaziye'l-evvel (704 Mayıs)'da vefat ettiğine dair tarihleri vermektedir. Bkz. *Tarih*, III, 664; *Tarih*, XXXVI, 353. Bu tarihlerden başka İbn 'Asâkir onun 86 Cemaziyelevvel (705 Nisan) ve 86 Cemaziye'l-ahir (705 Mayıs) ayında vefat ettiğine dair rivayetleri de zikretmektedir. Bkz. (*Tarih*, XXXVI, 351; XXXV, 443.)

¹³⁶ İbn Asâkir, XXIX, 345; Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ'l-Kebîr*, IV, 582.

¹³⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 172.

Mervân¹³⁸ tayin ettiğini, bu şahsın Abdullah gönderilmeden önce bir aydan daha kısa bir süre burada valilikte bulunduğunu ve daha sonra azledildiği zikretmektedir.¹³⁹ Sürenin kısalığı dikkate alınacak olursa bu şahıs, sadece yeni valinin gelişine kadar geçici olarak bu göreve tayin edilmiştir ya da bu süre zarfında bu göreve yeterince layık olmadığı halife tarafından anlaşılması üzerine azledilmiştir.

Kaynaklarımız halife Abdülmelik'in oğlundan, amcası Abdülaziz'in Mısır valiliği esnasında oluşturmuş olduğu nüfuzunu ortadan kaldırmasını emrettiğini nakletmektedir. Bunun üzerine yeni vali, amcasının tayin ettiği görevlileri değiştirmekle işe başladı.¹⁴⁰

O, amcası Abdülaziz'in ölümünden sadece iki ay önce kâdılık ve şurta teşkilatının başına getirdiği Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc el-Kindî'nin¹⁴¹ (Rebi'ulevvel 86/Mart 705) sadece birkaç ay görev yapmasına müsaade etti ve Ramazan 86/Ağustos 705'ta görevinden aldı.¹⁴² Vekî', Abdullah'ın herhangi bir sebep olmaksızın azletmeye utandığı için onu İskenderiye ribatına komutan tayin etmekle böylece ondan kurtulduğunu zikretmektedir.¹⁴³

Abdullah onun yerine de 'İmrân b. Abdurrahman b. Şurahbil b. Hasene'yi¹⁴⁴ kâdı ve şurta başkanı olarak tayin etmişti.¹⁴⁵ Vekî', Abdullah'ın 89/707-798 yılında 'İmrân'a kızdığını ve onu görevinden alıp evinde hapsedtiğini zikretmekte; fakat Abdullah'ın hangi nedenden dolayı onu cezalandırdığına dair kendisine herhangi bir bilginin ulaşmadığından bahsetmektedir.¹⁴⁶

'İmrân'ın neden Mısır valisinin gazabına uğradığına dair diğer kaynaklarımızda iki rivayet bulunmaktadır. Onun azliyle bağlantılı birinci rivayet, Mısır'da halkın daha önce hiç görmedikleri şekilde

¹³⁸ Hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız bu şahıs sadece Mervân b. el-Hakem'in çocukları arasında zikredilmektedir. Bkz. İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, I-II, 88.

¹³⁹ Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân, (306/918), *Ahbârü'l-Kudât*, Beyrût trz., 635. Ayrıca bkz. Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî el-Misrî, (350/961), *Vulatu Misr*, Beyrut 1987, s. 244.

¹⁴⁰ Kindî, *Vulâtu Mısır*, 244; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, I, 210. İbn Tağrıberdî, Abdullah'ın şurta teşkilatının başına 'Abdu'l-A'lâ isminde birini getirdiğini zikretmektedir. Bkz. *en-Nucûmu'z-Zâhira*, I, 210.

¹⁴¹ Kindî, *Vulât*, 244; İbn Mulakkın, Ebû Hafs Siraceddîn Ömer b. Ali b. Ahmed, (804/1401), *Nüzhetü'n-Nüzzâr fî Kudâti'l-Emsâr*, (Thk. Mediha Mahmûd eş-Şarkâvî), Kahire 1996, s. 103.

¹⁴² Kindî, *Vulât*, 244; İbn Mulakkın, 103

¹⁴³ Vekî', 635. Bkz. Kindî, 245.

¹⁴⁴ Vekî, *Ahbâr*, 635; Kindî, 245. İbn Mulakkın, bu ismi sadece 'İmrân b. Abdurrahman b. Hasene olarak vermiştir. Bkz. *Nüzhetü'n-Nüzzâr*, 103.

¹⁴⁵ Vekî', 635; Kindî, 245; İbn Mulakkın, 103.

¹⁴⁶ Vekî', *Ahbâr*, 635.

fiyatlarda bir yükselmenin olması nedeniyle, faturayı vali Abdullah'a çıkartmasıyla ilgilidir.¹⁴⁷

İbn Tağrıberdî, bu olayın 87/706 yılında vukû bulunduğunu ve hayat pahalılığı nedeniyle halkın sıkıntı çektiğini söyledikten sonra Abdullah'ın Mısır haracından bir miktar malı rüşvet olarak aldığı haberinin de halk arasında yayıldığını zikretmektedir. Daha sonra İbn Tağrıberdî, Mısırlıların kötüye giden ekonominin bütün sorumluluğunu Abdullah'a yüklediklerinden ve onun idareciliğin kendilerine uğursuzluk getirdiğine inandıklarından bahsetmektedir.¹⁴⁸

Ekonomik sıkıntı çeken Mısırlılar, bununla da yetinmemiş olacaktı ki valiyi hicvetmeye başlamışlardır. Kindî, İbn Ebû Zemzeme isimli bir şahsın ve Kâdî 'Imrân'ın, Vali Abdullah'ı yediğini ve bunun üzerine de onun 89/707-708 yılında görevinden azledildiğini zikretmektedir.¹⁴⁹ İbn Mulakkın, 'Imrân'ın görevden alınması sonrasında vali tarafından evine hapsedildiğini belirtmektedir.¹⁵⁰

'Imrân'ın azliyle ilgili diğer rivayet ise Abdullah'ın bir katibinin sarhoş olması sonrasında Kâdî 'Imrân tarafından had cezasına çarptırılmasıyla ilgilidir.¹⁵¹ Bazı kimseler araya girmiş ve bu şahsın valinin önemli bir adamı olduğunu had cezası uygulamaması için Kâdî'yı uyarmışlardır. Bunun üzerine Kâdî 'Imrân "has adamı değil, valinin oğlu olsaydı bile yine cezalandırırdım." diyerek kararlılığını göstermiştir. İbn 'Asâkir'in rivayetine göre bu olay olduğunda Abdullah, İskenderiye bulunmaktadır. O, bu hadiseyi duyunca da sinirlenmiş ve Kâdî 'Imrân'ı vazifesinden almıştır.¹⁵² Kindî, 'Imrân'ın iki yıl beş ay bu görevde bulunduğunu söylemektedir.¹⁵³

Kaynaklarımız Abdullah'ın, Kâdî 'Imrân'a verdiği ilginç bir cezadan bahsetmektedir. Buna göre valinin, 'Imrân'ın bedenine uygun kağıttan bir elbisenin dikilmesini, suçlarının o elbiseye yazılmasını ve üzerine de giydirildikten sonra da halkın önünde bekletilmesini emrettiği nakledilmektedir.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Kindî, 245, 246; İbn 'Asâkir, XXIX, 349. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zahira*, I, 211.

¹⁴⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zahira*, I, 211.

¹⁴⁹ Kindî, 245, 246; İbn 'Asâkir, XXIX, 349 .

¹⁵⁰ Kindî, 246; İbn Mulakkın, 103. Kindî, İbn Ebû Zemzeme isimli bir şahsın Abdullah'ı hicveden bir şiir söylediğini, valinin bu şahsın yakalanmasını emretmesi üzerine de bu şahsın kaçtığından bahsetmektedir. Kindî, Kâdî 'Imrân'ın da Vali Abdullah'ı hicvettiğini bunun üzerine de azledildiğini belirtmektedir. Bkz. *Vulât*, 246.

¹⁵¹ Kindî, 246. İbn 'Asâkir, cezalandırılan bu şahsın Abdullah'ın bir mevlâsı olduğunu belirtmektedir. *Tarih*, XXIX, 346.

¹⁵² İbn 'Asâkir, XXIX, 347, 348.

¹⁵³ Kindî, 247.

¹⁵⁴ Kindî, 246; İbn 'Asâkir, XXIX, 348; İbn Mulakkın, 103.

Abdullah, daha sonra 'Imrân'ın yerine Kurre b. Şerik'in, Rebiu'levvel 90/Ocak 709'da¹⁵⁵ Fustat'a gelmesiyle azledilecek olan ve sadece bir yıl hem kâdılık hem de şurta başkanlığı yapan Abdulvahid b. Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc et-Tenûhî'yi tayin etmiştir.¹⁵⁶

Abdülmelik döneminde İslâm hakimiyetine yeniden giren İfrikiyye, o zaman Mısır valisinin tayin ettiği vali tarafından yönetilmekteydi. Makrizî, Abdullah'ın amcasının buraya vali tayin ettiği Mûsâ b. Nusayr¹⁵⁷ ile mektuplaşmalarından bahsetmektedir.¹⁵⁸ Mûsâ b. Nusayr, Mısır valisi Abdülaziz tarafından, İfrikiyye'nin fatihi Hassân b. Numân el-Ğassânî'nin yerine tayin edilmişti ve bu durum Abdülmelik'i oldukça fazla kızdırmıştı.¹⁵⁹

Bilindiği üzere İfrikiyye' Hassân b. Numân el-Ğassânî komutasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilmişti. Müteakiben Hassân'ın doğrudan Abdülmelik'ten emir alarak bölgede yapmış olduğu divan defterleri oluşturması ve bölgedeki gayr-ı müslim nüfusa cizye ve haraç koyması¹⁶⁰ gibi bir kısım icraatları Mısır valisini rahatsız etmişti. Zira Mısır valisi Abdülaziz, Hassân'ın İfrikiyye'deki bu faaliyetlerinden, onun İfrikiyye'yi kendisinden (Mısır'dan) bağımsız, doğrudan Abdülmelik'e bağlı bir valilik haline getirme çabası içinde olduğunu anlamış olmalıdır.¹⁶¹ Bunun üzerine de o, Hassân'ı görevden alıp yerine daha önce kendisine danışmanlık ya-

¹⁵⁵ Kurre b. Şerik'in hakkında geniş bilgi için bkz. İbn 'Asâkir, *Tarihu Dimeşk*, XLIX, 305-309; Zehebi, *Tarihu'l-İslâm*, (81-100 Olayları), s. 402.

¹⁵⁶ İbn Yûnus, Ebû Sa'id Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus b. Abdu'l-A'lâ es-Safedi el-Misri, (347/958), *Tarihu İbni Yûnus el-Misri*, (Thk. Abdulfettâh Fethi Abdulfettâh), Beyrut 2000, I, 328. Bkz. Kindî, *Vulât*, 247, 248. İbn Mulakkın, Mısır valisinin 'Imrân'ın yerine Abdullah b. Hâlid'i görevlendirdiğini nakletmektedir. Bkz. *Nûzhetü'n-Nüzzâr*, 103. Kindî ve İbn 'Asâkir, Abdullah'ın Mısır kadılığına yeni tayin ettiği Abdülvahid'in sadece 25 yaşında olmasından dolayı 'Imrân tarafından hicvedildiğini zikretmektedir. *Vulât*, 246; *Tarih*, XXIX, 349.

¹⁵⁷ Hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara 2002; Koyuncu, *Velid b. Abdülmelik ve Dönemi*, s. 16-65; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân*, s. 301-309.

¹⁵⁸ Makrizî, *Mukaffâ*, IV, 584, 585.

¹⁵⁹ er-Rakik, Ebu İshâk İbrahim b. el-Kasım (383/993), *Tarihu İfrikiyye ve'l-Mağrib*, (Thk. Abdullah el-Alî ez-Zeydân-İzzed'din Ömer Musa), Beyrut 1995, s. 36; İbn 'Izarî el-Merrâkûşî, (712/1312 sonrası), *Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Thk. Levi Provencal), Leiden 1948, I, 38.

¹⁶⁰ İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (257/871), *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Kahire 1991, s. 201; Rakik, 34; el-Mâlikî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (460/1067), *Kitâbu Riyâdi'n-Nufûs*, (Thk. Beşir el-Bekkûş-Muhammed el-'Arûsî el-Matvî), Beyrut 1983, I, 56; İbn 'Izarî, I, 38.

¹⁶¹ Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, 18-132/639-750*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 175.

pan¹⁶² Mûsâ b. Nusayr'ı tayin etmiştir. Tabii olarak Abdülmelik, kendisine sorulmadan ve görüşü alınmadan¹⁶³ Mısır valisi kardeşi tarafından yapılan bu tayine çok kızmıştır.¹⁶⁴ Kardeşine kızan ve onu azletmeyi düşünen Abdülmelik'in, bu fikrinden danışmanları tarafından vazgeçirildiğini ve kısa süre sonra da Abdülaziz'in ölümüyle de bu sorununun halledildiğinden daha önce bahsetmiştik.

Makrizî'nin naklettiklerine göre Abdülaziz vefat ettikten sonra İfrikiyye valisi Musâ b. Nusayr, doğrudan merkezle bağlantıya geçmiş, bu durum da henüz Mısır valise olan Abdullah'ı rahatsız etmiştir. Bunun üzerine o, İfrikiyye valisi Musâ b. Nusayr'dan daha önce amcası zamanında olduğu gibi kendisiyle doğrudan bağlantı kurması gerektiğini hatırlatan ve onu uyarıcı tarzda bir mektup göndermiştir. İfrikiyye valisi Musâ'nın yeni Mısır valisinin kendisine gönderdiği ve içerisinde kendisini tehdit ettiği bu mektubu pek ciddiye almamıştır. Daha sonra Abdullah, Musâ'nın kendisine cevaben gönderdiği mektubu da ekleyerek babasına, bu durumu bildiren bir mektup yollamıştır. Makrizî bu mektubun Abdülmelik'e ulaşmadığını, Abdullah'ın Mısır valiliğinden azledilmesi sonrasında Velid'in eline geçtiğini ifade etmektedir.¹⁶⁵

Abdülmelik'in, Abdülaziz'in ölümüyle birlikte Mısır'a vali olarak tayin ettiği oğlu Abdullah'a karşı özel sevgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Zira halife vefat etmeden önce bir vasiyetle veliahdı Velid'e, bazı kişileri özellikle gözetmesini vurguladığında bu kişiler arasında henüz Mısır valisi olan Abdullah b. Abdülmelik de bulunmaktaydı. Halife'nin tenbihatı şu şekildedir: "Kardeşin Abdullah'ı Mısır valiliğinden azletme. Amcan Muhammed b. Mervân'ı gözet ve onu Cezîre'de bulundur. Haccâc'a gelince sen ona onun sana olduğundan daha muhtaçsın. Ali b. Abdullah'ı da¹⁶⁶ gözet; zira o sana hayır tavsiyede bulunur."¹⁶⁷

¹⁶² Halife, 174; İbn Abdülhakem, 203; İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, yy, 1969, II, 71; İbn 'Asâkir, XII, 452, 453. Halife ve İbn Abdülhakem Mısır valisinin Mûsâ b. Nusayr'ı 78/697 da İbn Kuteybe ve İbn 'Asâkir ise 79/698 yılında vali olarak tayin ettiğini zikretmektedir. Bkz. *Tarih*, 174; *Futûhu Mısır*, 203; *İmâme*, II, 71; *Tarih*, XII, 452, 453. İleride geleceği üzere Mûsâ'nın İfrikiyye valiliğine görevlendirme tarihinde bir problem bulunmaktadır.

¹⁶³ İbn 'Izârî, II, 39.

¹⁶⁴ Rakîk, 36; İbnü'l-'Izârî, I, 38.

¹⁶⁵ Makrizî, *Mukaffâ*, IV, 585.

¹⁶⁶ Abdullah b. 'Abbâs'ın oğlu. Ali b. Abdullah, İbnü'z-Zübeyr'e biat etmedi ve Şâm'a Abdülmelik'in yanına gitti. Hüseyin 'Atvân, *el-Fukahâ ve'l-Hilâfe*, Ammân 1991, 15. Hakkında bilgi için ayrıca bkz. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsi İhtilali*, Ankara 2000, s. 22,

¹⁶⁷ Câhız, *el-Beyân*, Ebû Os mân 'Amr b. Bahr el-Basrî, (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-II, (Thk. İbrahim Şemsuddin), Beyrut 2003, II, 225.

Abdullah b. Abdülmelik'in Mısır valiliğine atanmasından sadece birkaç ay sonra babası Abdülmelik b. Mervân 86/705¹⁶⁸ yılında Şevvâl/Ekim ayının ortalarında¹⁶⁹ Dimeşk'te¹⁷⁰ vefat etti.¹⁷¹

Abdülmelik'in ölümüyle birlikte halife olan Velid, babasının kardeşi Mısır valisi Abdullah ile ilgili olarak tavsiyesini ilk zamanlarda tuttuğu anlaşılmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Mısır eyaletinde ortaya çıkan bir kısım olumsuzluklar sonrasında halkın şikâyetlerinin artması üzerine, Mısır valisinin bu durumu halifeye intikal etti. Halife hemen kardeşi Abdullah'ı merkeze çağırdı. Abdullah, yerine 'Abdurrahman b. 'Amr b. Mahzûm el-Havlânî'yi bırakarak 88/707 yılında halifenin yanına gitti. İbn Tağriberdî'ye göre Abdullah, Dimeşk'te halifenin yanında biraz kaldı ve daha sonra görev mahalline yeniden döndü. Onun Rebiu'levvel 90/Ocak 709'da Kurre b. Şerik'in tayin edilmesine kadar da burada vali olarak bulunduğu belirtilmektedir.¹⁷²

Yukarıda Mısırlıların Abdullah'tan memnun olmadıklarına dair kaynaklarımızda zikredilen bir kısım rivayetlere yer vermiştik. İbn Tağriberdî'nin zikrettiği bir şirden Abdullah'ın valiliğinden memnuniyet duyan Mısırlıların da olduğu anlaşılmaktadır. Bir Mısırlı, Abdullah'ın azlini hoş görmemiş olacak ki bu durumu halifeye yazdığı bir mektupta dile getirmiştir.

"Ne kadar ilginç! Bize geldiğinde şaşırdım ki Kurre b. Şerik'i görevlendirmişsin.

*Bizden mübarek bir genci de azletmişsin, babanın görüşünü de zayıf bulmuşsun."*¹⁷³

¹⁶⁸ İbn Sa'd, V-VI, 122; Halife b. Hayyât, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysi el-'Ufurî, (240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, (Thk, Takdim: Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993, 240; İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî (245/859), *el-Muhabber*, Beyrut trz., 25; Belâzurî, VII, 193; Muhammed b. Yazîd ve Belâzurî eserlerinde 86/705 yılı Şevvâl ayının ortalarında vefat ettiğini söylemektedirler. Hâfız, 422; *Ensâb*, VII, 270. Ebû Bişr Hârûn (249/863), eserinde Abdülmelik'in 87/705 yılının Şevvâl (Eylül-Ekim) ayının ortasında perşembe günü vefat ettiğini verdikten sonra halifelik süresini de 14 yıl 5 ay (4 gün eksik) olarak zikretmektedir. Sükeyne eş-Şihâbî, "Târihu Ebû Bişr Hârûn b. Hâtemu't-Temîmî", *Mecelletü Mecma'i'l-Arabîyye*, (1978), LIII-1, 120.

¹⁶⁹ Taberî, III, 667.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, V-VI, 122; Belâzurî, VII, 270; İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Endelûsî, (327/938), *Kitâbu'l-'İkdi'l-Ferîd*, I-VI, Beyrut 1990, IV, 383..

¹⁷¹ İbn Habib, 25; Belâzurî, VII, 193. İbn Abdülhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, 204.

¹⁷² İbn Asakir, XXIX, 345. Bkz. Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, (Havâdis ve Vefeyât, h. 81-100), s. 37.

¹⁷³ İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zahira*, I, 219. Bkz. Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ'l-Kebîr*, IV, 586.

Şiiri yazan Mısırlı, Abdullah'ı Mısır'a vali tayin edenin Abdülmelik'in kendisi olduğunu hatırlatarak, onun azledilmesiyle babasının bu tayinde ya da tercihte yanıldığını belirtmekte ve zımnen aslında kendisinin bu azilde hata ettiğini söylemektedir. Belâzurî de yer alan bir beyitte ismi zikredilmeyen bir şairin onun hakkında "Abdullah, Mısır'da kırılan kemikleri sarmakta tedavi etmekte."¹⁷⁴ ifadesi de onun, buradaki başarısızlıktan ziyade farklı bir maksatla görevinden azledildiği izlenimini vermektedir. Zira yukarıda zikrettiğimiz gibi Abdülmelik'in oğlu Velid'e vasiyetinde yer alan diğer bir isim olan başarılı komutan Muhammed b. Mervân da ertesi yıl, 91/709-710 yılında halife tarafından Cezîre, Ermenistan ve Azerbaycan valiliğinden azledilecektir.¹⁷⁵ Vasiyetnâmede adı geçen meşhur Irak valisi Haccâc b. Yûsuf ise 95/713-714 yılında hayata gözlerini yumacaktır.¹⁷⁶ Bunlara ek olarak Medine valisi Ömer b. Abdülaziz de 93/711-712 yılında görevinden alınacaktır.¹⁷⁷

Bütün bu azillerin Halife Velid'in kendi oğlu Abdülaziz'i veliaht tayin etmek isteğinin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Zira Abdülmelik halife olmaları için önce Velid ve ardında da Süleyman için biat almaya çalışmış ve bunu gerçekleştirebilmek için de kendisinden sonra veliaht tayin edilmiş olan kardeşi Abdülaziz'le ihtilafa düşmüştü. Abdülaziz'in halifeden önce vefat etmesi Abdülmelik'in işini kolaylaştırmıştı.

İlk şiirde de belirtildiği üzere aslında bu durum açıktır. Halife Velid, babasının görevden almamasını istediği şahısları görevlerinden azlederek bir nevi babasının vasiyetini çiğnemiş ve kendi oğlunu veliaht tayin edebilmek için de yine babası gibi harekete geçmiştir. Kendisine engel oluşturabilecek olan makamlarda ki bir kısmı kendi ailesine mensup önemli şahsı görevlerinden azletmiştir.

Bilindiği üzere Ömer b. Abdülaziz, Velid'in Süleyman'ı azletme teşebbüsüne karşı çıkmış ve Süleyman'ı desteklemiştir.¹⁷⁸ Bu durum Ömer'e, Süleyman'ın yanında önemli bir mevki kazandırmıştır.¹⁷⁹ Hatta Süleyman'ın ölümü öncesinde Recâ b. Hayve'nin¹⁸⁰ de

¹⁷⁴ Belâzurî, *Ensâb*, VII, 197.

¹⁷⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 193; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204.

¹⁷⁶ Halife, *Tarih*, 196; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 224-225.

¹⁷⁷ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 198; İbnü'l-Esîr, III, 219.

¹⁷⁸ es-Safedî, Salahuddin Halil b. Aybek,(764/1362), *Tuhfetü Zevî'l-Elbâb*, (Thk. İhsân bint Sa'îd Hulûsî-Züheyr Humeydân es-Samsam), Dimeşk 1991, 136, 137;

¹⁷⁹ Bosworth, C. E., "Raja ibn Haywa", "Raja' İbn Haywa Al-Kindî And The Umayyad Caliphs", (Ayrı basım), *İslâmic Quarterly*, XVI, 70, 71.

¹⁸⁰ Hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, agm, 365-403.

gayretleriyle Ömer'in bir mektupla halife tayin edilmesi gerçekleştirilmiştir.¹⁸¹

Abdullah b. Abdülmelik'in azliyle ilgili olarak da kaynaklarımızda iki rivayet yer almaktadır. İlk olarak İbn 'Asâkir'in verdiği malumata göre o, yerine Fehm kabilesinden Abdu'l-A'lâ b. Hâlid b. Sâbit'i bırakarak gezintiye çıktığında, Kurre b. Şerîk maiyetiyle birlikte gelmiş, vali vekili Abdu'l-A'lâ'ya divânları ve beytûlmali mühürlemesini emretmiştir. Daha sonra Abdu'l-A'lâ, Abdullah'a bir mektupla bu durumu kendisine bildirmiştir.¹⁸²

İkinci rivayette ise Abdullah'ın 90/708-709 yılında kesin olarak geri çağırıldığında, yanında pek çok hediye ile Suriye'ye gitmek için ayrıldığı; fakat halifenin emriyle Ürdün eyaletinde bunların elinden alındığından bahsedilmektedir.¹⁸³ Görevinden azledilen ve hediyeleri de elinden alınan Abdullah'ın böylece halifenin huzuruna götürüldüğü kayıtlıdır.¹⁸⁴

Buna göre Abdullah'ın henüz Mısır valisi iken görevinden azledildiği ve Suriye'ye gitmek için yola çıkıp, Ürdün'e ulaştığında ise halifenin emriyle elindeki herşeye el konulduğu anlaşılmaktadır.

Humus valiliği esnasında Anadolu içlerine başarılı seferler yapan ve akabinde de babası tarafından Mısır valiliğine getirilen Abdullah b. Abdülmelik, valilikten azledilmesi sonrasında artık siyasi arenada bir daha görülmemiştir.

Abdullah b. Abdülmelik'in Mısır valiliğinde meydana gelmiş olan bir kısım olayları anlattıktan sonra onun, buradaki valiliği esnasında yapmış olduğu iki önemli icraatına değinmek istiyoruz.

1-Mısır Divânlarının Arapçalaştırılması

Divanların Arapçalaştırılması icraatı, Abdülmelik b. Mervân dönemi olayları içerisinde en önemlilerinden birisidir. Mısır valisi Abdullah'ın Mısır divânlarını Arapçaya nakletmesini zikretmekten önce babasının Suriye ve Irak divânlarının Arapçalaştırmasından kısaca bahsetmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bilindiği üzere İslâm fetihleri öncesinde Bizans ve Sâsâniler tarafından harâc kayıtları, bölge halkının diline göre tutulmaktaydı. Fetihler sonrasında da divân kayıtları bölge dilleri ile yazılmıştır.¹⁸⁵

¹⁸¹ Genis bilgi için bkz. Bosworth, 36-80; bkz. Fatih Erkoçoğlu, agm, 383-397.

¹⁸² İbn 'Asâkir, XXIX, 348, 349. Bkz. Makrizî, *Mukaffâ*, IV, 585, 586.

¹⁸³ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, I, 211.

¹⁸⁴ İbn Tağrıberdî, I, 211. Bkz. Makrizî, *Mukaffâ*, IV, 586.

¹⁸⁵ Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi, İdârî Teşkilatında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997, 125; Sydney Nettleton Fisher, *The Middle East, A History*, Londra 1959, 78, Hawting, G. R., *The First Dynasty of Islam, The Umayyad Caliphate AD 661-750*, Londra 2000, 63.

Buna göre Irak bölgesinde kayıtlar Farsça, Şam ve Mısır'da Rumca olarak yapılmaktaydı¹⁸⁶ ve bürokraside ise ağırlıklı olarak gayr-ı Müslim nüfus istihdam edilmekteydi.¹⁸⁷

Eski Bizans uygulamalarını da devam ettiren Emeviler, Yunanca'yı yönetim dili olarak kullanmayı Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğine kadar büyük ölçüde devam ettirmiştir.¹⁸⁸

Halife Abdülmelik para reformunu gerçekleştirdikten sonra¹⁸⁹ yine bununla bağlantılı olarak divânların Arapçalaştırılması hareketine girişmiştir.¹⁹⁰ Böylece Abdülmelik'in reformuyla İslâm ülkesinde Arapça bürokrasi dili haline getirilmiştir.¹⁹¹

Kaynaklarımızda Şâm bölgesindeki divanların Arapçaya naklinin 81/700 yılında gerçekleştirildiği,¹⁹² Irak divânlarının naklinin ise 78/697 yılında olduğu belirtilmektedir.¹⁹³ Mısır divânlarının çevrilmesi ise kuvvetle muhtemel Suriye ve Irak divanlarından biraz sonra Abdülmelik'in hilafetinin son yıllarında başlamış olmalıdır. Kaynaklarımızda Mısır divânının Kıptice'den Arapçaya naklettiren valinin, halifenin oğlu Abdullah b. Abdülmelik olduğu zikredilmektedir.¹⁹⁴ Naklin Abdülaziz'in ölümüyle Mısır valisi olan Abdullah tarafından 87/705-706 yılında gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.¹⁹⁵

Nakil işlemlerinin zorluğu düşünülecek olursa (arazilerin tahriri, yeni arazilerin kaydı ve vergi mükelleflerinin tespiti) Mısır divanlarının Arapçaya nakli Abdülmelik'in son yıllarında Mısır valisi kar-

¹⁸⁶ es-Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-İ'lân bi't-Tevbîh li-men Zemme't-Târih*, Beyrut 1983, 97.

¹⁸⁷ Hawting, 64.

¹⁸⁸ Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsi Toplumu*, (Çev. Lütfü Şimşek), İstanbul 2003, 28; Fisher, *The Middle East*, 78; Lapidus, *İslâm Topluları Tarihi*, 107.

¹⁸⁹ Hallâk, Hassan Ali, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvin fî-Asri'l-Ümevî*, Beyrût 1986, 104. Bkz. Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İSTEM*, (Konya 2006), VIII, 171-186.

¹⁹⁰ Barthold, V. V., "Caliph and Sultan", *The Islamic Quarterly*, (Londra 1963), VII-1, 2, 122; Hallâk, 104. Toynbee, Abdülmelik b. Mervân'ın bir dil tekeline zorla kabul ettirdiğini belirtmektedir. *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978, II, 326, 327.

¹⁹¹ Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri, Historical Texts*, Chicago 1957, I, 3.

¹⁹² Belâzurî, 271; el-Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basri el-Bağdâdî (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Beyrût 1994, 241.

¹⁹³ Ceşşiyârî, 38. Hallâk Irak divânlarının çevrilme tarihi olarak 78/697 ve 80/699 yıllarını vermektedir. *Ta'ribu'n-Nukûd*, 107, 108. Emevilere karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın 81/701 yılında Basra'ya girdiği düşünülecek olursa (Taberî, III, 625; İbnü'l-Esir, III, 146), Irak divanlarının naklinin biraz daha geç olabileceği ihtimal dahilindedir. Fatih Erkoçoğlu, 378, 379.

¹⁹⁴ Makrizî, I, 184; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, I, 210. bkz. Hallâk, 113.

¹⁹⁵ Makrizî, I, 184; bkz. Hallâk, 113. DİA, "Kıptiler", *DİA*, (Ankara 2002), XXV, 425.

deği Abdülaziz'le başlamış ve ölümüyle de Abdullah'la devam etmiş olmalıdır.¹⁹⁶ Buna rağmen Abdullah'dan sonra Mısır valiliğine getirilen Kurre b. Şerik (90-96/708, 709-714)'in valiliğinde kayıtların tek dilde yapılmadığı, kazılardan çıkarılan bazı vesikalardan Kıbtice ve Yunanca'nın Arapça'nın yanı sıra kullanıldığı görülmektedir.¹⁹⁷

Hallâk, Suriye ve Irak'ın İslâm öncesinde de Arapların yaşama alanlarını oluşturması buralardaki divânların, Mısır divânının aksine daha hızlı bir şekilde Arapçalaştırılmasını temin ettiğini ve Mısır'daki Arap nüfusun azlığı nedeniyle buradaki nakil işinde biraz daha geç kalındığından bahsetmektedir.¹⁹⁸

2-Amr Camii'nin Tavanının Yükseltilmesi

Abdullah b. Abdülmelik'in Mısır'da valiliğinde gerçekleştirdiği bir diğer faaliyet ise 'Amr Camii'nin tavanının yükseltilmesi ile ilgilidir. Abdullah Mısır valiliği esnasında 89/707-708 yılında 'Amr b. el-Âs Camii olarak bilinen eski caminin basık olan tavanını yükseltmiştir.¹⁹⁹ Mısır bilindiği üzere sıcak bir iklimde bulunmaktadır. Bu durum basık tavanlı camiler içerisinde ibadet yapılmasını zorlaştırmaktadır. Abdullah da bunu göz önünde bulundurarak yapıyı yükseltmiştir.

İlk olarak 'Amr b. el-Âs tarafından inşa edildiği (21/643) için bu isimle anılan bu camiye²⁰⁰ müteakiben ilk ilaveler 53/683²⁰¹ yılında Muâviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled el-Ensârî²⁰² tarafından yapılmıştı. Yapının küçüklüğü şikâyet konusu olmuş ve

¹⁹⁶ Kalkaşandî, ilk defa Mısır divânının Kıptice'den Arapçaya nakleden kişinin Abdülaziz b. Mervân olduğunu söylemektedir. (bkz. *Subhu'l-A'sâ*, I, 482) Bu da Abdülmelik'in hilâfetine sonlarına doğru naklin başladığı fikrini kuvvetlendirmektedir.

¹⁹⁷ Hallâk, 114. Bu arkeolojik malzeme "Aphrodito Papyri" olarak meşhurdur. Yunanca-Arapça ve Kıptice yazılmış papirüslerde 90 ve 96 yılların arasındaki Mısır'daki resmi haberleşme ve vergi kayıtlarını ihtiva etmektedir. Geniş bilgi için bkz. C. H. Becker, "Neue Arabische Papyri des Aphroditofundes", *Der Islam*, (Strassburg 1911), II, 245-384; H. I. Bell, "Translations of the Grek Aphrodito Papyri in the British Museum", *Der Islam*, (Strassburg 1912), III, 132-140; III, 369-373; *Der Islam*, (Strassburg 1913), IV, 87-96; Adolf Grohmann, *Evrâku'l-Beredî'l-'Arabiyye bi Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye*, Kâhire 1994, I, 11-54; III, 3-56; Ayrıca bkz. Nabia Abbot, *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute*, The University of Chicago Press, 1938.

¹⁹⁸ Hallâk, 112.

¹⁹⁹ İbn Dokmâk, Sârimüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Misrî (809/1407), *Kitâbu'l-İntisâr li-Vâsîti 'Ikdî'l-Emsâr*, (Ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 1992, s. 63; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, III, 383. Bkz. el-Makrizî, Takiyyuddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1442), *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, IV, 582.

²⁰⁰ İbn Abdülhakem, 92; Suyûti, I, 106; Kalkaşandî, III, 383.

²⁰¹ İbn Abdülhakem, 131; Suyûti, II, 214; Kalkaşandî, III, 383; Zeki er-Reşîdi-Muhammed Ali b. Muhammed, *Tatavvuru's-Sanaâti fi Misr*, Kahire 1957, 154.

²⁰² Hakkında bilgi için bkz. İbn Tağriberdî, *en-Nucûm ez-Zâhira*, I, 132, 133.

halkın isteği üzerine cami, doğu istikametine doğru genişletilmişti. Caminin kible ve batı cephelerine ise herhangi bir ilave faaliyetine girilmemişti. Daha önce çakıl taşları ile döşeli olan caminin zeminini, bu genişletme ile hasırla kaplanmıştı. Bütün bunlara ilave olarak Mesleme, caminin dört yanına üzerlerine kendi ismini yazdırdığı birer minare yaptırmıştır.²⁰³

Abdülaziz b. Mervan'ın valiliğinde caminin batı kısmı tamamen yıktırılmış ve batıya doğru ilavelerle yeniden yaptırılmıştır (79/698).²⁰⁴

Ayrıca Vekî, Abdullah b. Abdülmelik'in Fustat'ta kendi adını verdiği bir cami yaptırdığını zikretmektedir.²⁰⁵

3) Ölümü

Abdullah'ın Mısır valiliği sonrasındaki yaşamı ile ilgili hemen hemen hiçbir bilgiye rastlayamadık. Onun ölümüyle ilgili olarak bulabildiğimiz birbirlerinden oldukça farklı üç rivayet ise onun yaşamıyla ilgili birçok malumatı içermektedir.

Burada ilk olarak Belâzurî'de zikredilen rivayete yer vermek istiyoruz. Belâzurî, Abdülmelik'in çocukları hakkında bir kısım malumatı verirken Abdullah'ın Mısır valiliğine atanmasını zikretmektedir. Burada ilginç olan Belâzurî'nin, onun Mısır'a tayin edildikten sonra rahatsızlandığından bahsetmesi hususudur. Daha sonra İbn Tağrıberdî'nin de zikrettiği gibi –ki Ürdün veyahut Dimeşk yolunda olup olmadığı belirtilmeksizin-Abdullah'ın mallarına el konulması durumu söz konusudur. Belâzurî, Velid'in Abdullah'a yazdığı bir mektupta kendisinden sahip olduğu mallarının kaydını göndermesini istediğini zikretmektedir. Abdullah halifeden gelen bu mektubu okuyunca çılgına dönmüş olmalı ki hemen yanındakilere "Halife için malları yazın." ve ardından da "Keşke ne Velid'i ne de babasını tanımasaydım." dediği nakledilmektedir. Belâzurî herhangi bir tarih vermeksizin, Abdullah'ın bu sözü söyledikten sonra vefat ettiğini ilave etmektedir. Velid'in bunun üzerine "Allâh rahmet eylesin, Abdullah ahiretteki sorumluluktan korktu ve elde ettiği maldan ve

²⁰³ İbn Abdülhakem, 131; Suyûtî, I, 106, II, 214; Yâkût, IV, 301; Bunlara ilave olarak, Yâ'kut caminin badana yapılıp, süslendiğini zikreder. Sa'd Zağlul Abdülhamit, *el-İmaretü ve'l Fünûn fî Devleti'l İslâmiyye*, İskenderiye trz, 282.

²⁰⁴ İbn Abdülhakem, 131; Suyûtî, II, 214; İbn Dokmâk, 63; Sa'd Zağlul Abdülhamid, *age*, 283. Bekrî ve Zehebî 77/696 yılında Mısır valisi Abdülaziz tarafından caminin tamamen yıktırılıp, genişletildiği nakledilmektedir. Bkz. el-Bekrî, Ebû 'Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Endelûsî, (487/1094), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I-II, (Thk. Adrien Van Luvien-Endri Feeri), Tunus 1992, II, 607; *Tarih*, V, 335.

²⁰⁵ Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, 635.

mülkten uzak durdu. Halbuki ben onu bu konuda serbest bırakmıştım (ama yapmadı)." dediği aktarılmaktadır.²⁰⁶

Bu rivayetten hem azledilen hem de en azından Mısır'da kazandığı mallarının müsadere edildiği anlaşılan Abdullah'ın kardeşi ve babası için söyledikleri, onun bu durum karşısında ne kadar üzüldüğünü açıkça göstermektedir.

Halife ile Abdullah arasındaki mallarının yazılmasına dair mektuplaşma o, Mısır valiliğinden azledildikten bir müddet sonra da gerçekleşmiş olabilir. Buna rağmen Belâzurî'nin bu rivayetinde onun öldüğü zikredilse de ne zaman öldüğüne dair bir tarih kaydı yer almamaktadır. Velid'in onu rahmetle anmış olmasından da sanki onun azledildikten (Rebiu'levvel 90/Ocak 709'da) sonra fazla yaşamadığı ve en azından Velid'den²⁰⁷ önce hayata veda ettiğini anlamaktayız.

İkinci rivayetimiz ise Abdullah'ın öldüğünde sahip olduğu malın ve yaşantısının halife Ömer b. Abdülaziz'in de (99-101/717-720) bulunduğu bir ortamda konu edilmesiyle ilgilidir.

Rivayete göre Ömer b. Abdülaziz, yanındakilere Büsr b. Sa'îd'i²⁰⁸ sormuş ve kendisine onun öldüğü haberi verilmişti. (Halbuki rivayette halifenin onun öldüğünü bildiği anlaşılmaktadır) Halife daha sonra Abdullah b. Abdülmelik'in ne yaptığını sormuş, yanındakiler onun da öldüğünü ve 70 müdd²⁰⁹ altın miras bıraktığını söylemişlerdir. Bunun üzerine halife Ömer'in, "İkisinin girdikleri yer bir olsa da, ben Büsr b. Sa'îd'in yaşamı gibi yaşıyorum. Bu benim için Abdullah b. Abdülmelik'in yaşam tarzından daha sevimlidir." dediği nakledilmektedir. O an yanında bulunanlardan birisi halifeye yaklaşmış ve "Ey Müminlerin Emiri, o halde Abdullah helak mi oldu?" diye sormuştur. Ömer b. Abdülaziz de bunun üzerine "Fazilet sahibinin faziletini zikretmeyi bırakmam." cevabını vermiştir.²¹⁰

²⁰⁶ Belâzurî, *Ensâb*, VII, 196.

²⁰⁷ Velid b. Abdülmelik 96/715 yılında vefat etmiştir. Bkz. Halife, 197.

²⁰⁸ Büsr b. Sa'îd, Medineli âbid ve zâhit bir şahsiyet. Halife, 205; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 265. Hz. Osman ve Zeyd b. Sâbit'ten rivayette bulunmuştur. İbnü's-İmâd, Şihâbeddîn Ebû'l-Felâh Abdu'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed el-'Askerî el-Hanbelî ed-Dimeşkî, (1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-XI, (Thk. Mahmûd el-Arnâvût), Beyrut 1986, I, 404.

²⁰⁹ Walther Hinz, müdd'un Mısır, Suriye, Filistin, Mağrib, Anadolu, Irak ve İran'da farklı ağırlıklarda kullanıldığını zikretmektedir. Biz burada sadece Suriye müdd'unun 2, 84 kg buğday veya 3,673 litre olarak hesaplanacağını belirttikten sonra Kudüs'te bir müdd'un yaklaşık olarak 100 litre, Amman'da ise bir müddun 37,8 litre olduğunu vermek istiyoruz. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 56-58; bkz. İbn 'Asâkir, XXIX, 352, 353.

²¹⁰ en-Nâsrî, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah b. Safvân, (281/894), *Tarihu Ebî'z-Zur'a ed-Dimeşkî*, (Haz. Halil el-Mansûr), Beyrut 1998, 193.

Rivayetten Büsr b. Sa'îd ile Abdullah b. Abdülmelik'in aynı vakte ölüdüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklarımız 100/718-719 yılında ölenlerin isimleri içerisinde Büsr b. Sa'îd'i zikretmektedir.²¹¹ Ne var ki Halife b. Hayyât²¹² ve İbnü'l-Esîr bu yıl içerisinde ölenler içerisinde Abdullah'a yer vermemektedir. Sadece Zehebî -ki onun *Tarihu Ebî'z-Zur'a*'da nakledilen yukarıda verdiğimiz rivayeti gördüğü²¹³ anlaşılmaktadır- Abdullah'ın 100/718-719 yılında öldüğünden bahsetmektedir. Zehebî kanaatimizce bu rivayetten yola çıkarak Abdullah'ın da aynı yıl içerisinde vefat ettiğini düşünmüş ve onu bu yıl ölenler arasına dahil etmiş olmalıdır.

Abdullah b. Abdülmelik'in ölümüyle ilgili olarak zikredilen üçüncü rivayet ise Ya'kübî'de yer almaktadır. Ya'kübî, onun Abbâsî ihtilali sonrasında yakalanıp idam edildiğine dair bir bilgiyi kitabında zikretmektedir. Buna göre 132/749 yılı Cemâziye'l-ahir ayında Mervan b. Muhammed'in komutasındaki Emevî ordusuyla Abdullah b. Ali'nin²¹⁴ idaresindeki Abbâsî ordusu Musul yakınlarında Zâb'da karşı karşıya gelmiş ve yapılan savaşta Emevî ordusu bozguna uğratılmıştı. Son Emevî halifesi Mervân, Abbâsîler karşısında mücadelesini sürdürebilmek için önce Musul'a, oradan kendi merkezi Har-rân'a, daha sonra da Kinnesrin ve Humus'a gitmişti. Ne var ki bütün bu şehirler artık Abbâsî hakimiyetine girmişti. Mervân müteakiben Dimeşk'e gitmek zorunda kalmıştır. O, burasını Abbâsîler karşısında yeniden mücadele etmek için tahkime başlamıştı. Dimeşk valisi Velîd b. Muâviye b. Mervân b. Abdülmelik şehri onun adına savunmaya giriştiyse de Abdullah b. Ali'nin kuvvetleri fazla zorlanmadan şehri ele geçirmişlerdi (5 Ramazan 132/750). Bunun üzerine Mervân, Filistin'e kaçmak zorunda kalmıştır.²¹⁵

Buraya kadarki kısımda ismi zikredilmeyen Abdullah b. Abdülmelik'in de Mervân'ın peşinden gittiği Ya'kübî'de kayıtlıdır. Ne var ki Abdullah b. Ali, onu ve beraberindeki Abdullah b. Yezîd b.

²¹¹ Halife, *Tarih*, 205; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 265; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, (81-100 Olayları), 402.

²¹² Halife b. Hayyât, Abdullah'ın ismini 132/750 yılında öldürülenlerin arasında zikretmektedir. Bkz. *Tarih*, 268. İbn 'Asâkir de Halife'den nakille aynı yılı vermektedir. Bkz. *Tarih*, XXIX, 353.

²¹³ Zehebî, Abdullah hakkında bir kısım malumatı zikrederken Büsr'ün öldüğünde kefen bile bırakmadığını Abdullah'ın ise diğer rivayetteki ölçüden 10 müd fazla bir rakam verilerek 80 müd altın bıraktığını belirtmektedir. Bkz. Bkz. *Tarihu'l-İslâm*, (81-100 Olayları), s. 402. Ayrıca bkz. İbn 'Asâkir, XXIX, 351.

²¹⁴ Hakkında bkz. K. V. Zetterstéén, "Abd Allâh b. 'Alî", *Eİ2*, Leiden 1986, I, 43.

²¹⁵ Ya'kübî, *Tarih*, II, 278. Bkz. Ali Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul 2007, s. 223-229.

Abdülmelik'i yakalamış akabinde de bu ikisini Ebû'l-'Abbâs'a göndermiş, esirler Hire'de ²¹⁶çarmıha gerilerek öldürülmüştür. ²¹⁷

Abdullah b. Abdülmelik'in ölümüyle ilgili olarak zikrettiğimiz bu üç rivayetten ilkinde onun Mısır'da hastalandığını ve özellikle kardeşi tarafından valilikten azledilmesini ve mallarına müsadere edilmesinin ardından da vefat ettiğini zikretmiştik. Herhangi bir tarih kaydı olmamasına rağmen onun azlinden sonra ölme ihtimali daha kuvvetli gibi gözükmektedir. İkinci rivayette ise özellikle Halife b. Hayyât'ın ve İbnü'l-Esir'in 100/718-719 yılında ölenler arasında Büsr b. Sa'îd'i zikredip Abdullah'ın ismini vermemeleri ve bunun sadece Zehebî'de bulunması düşündürücüdür. Zehebî bu rivayetten ikisinin de aynı vakitte öldüğü sonucuna varmış ve kitabına da o şekilde kaydetmiştir.

Bu rivayette ikisinin de aynı yıl içinde öldüğünün anlatılmasından ziyade, kefen parası bile bırakmaksızın 100/718-719 yılında ölen Büsr b. Sa'îd'in yaşam tarzı ile belki de kendisinden birkaç yıl önce varlıklı bir şekilde ölen ve miras olarak da dillere düşecek kadar altın bırakan Abdullah b. Abdülmelik'in yaşam tarzları mukayese edilmiş olmalıdır. Bu arada hem bu rivayeti hem de üçüncü rivayeti gören İbn 'Asâkir, bu rivayetleri zikrettikten sonra onun, Ömer b. Abdülaziz'den önce ölmesinin daha doğru olabileceğini nakletmektedir. ²¹⁸

Üçüncü rivayetten Mervân'ın peşinden giden ve yakalanarak çarmıha gerilerek öldürülen Abdullah'ın -o zaman takriben 70 yaşındadır - bu yaşında yeniden savaş meydanlarına çıktığı anlaşılmaktadır. Halbuki o, Mısır valiliğinden azledildiğinde henüz otuz yaşındaydı ve kardeşi halife Velid'e de oldukça fazla kızgın olmalıydı. Velid'den Mervân b. Muhammed'e kadar sekiz Emevî halifesinin iktidara geldiği bilinmektedir. Eğer başına başka bir şey gelmemişse veya daha mütevazı bir yaşamı seçmemişse genç, savaş ve yönetim tecrübesi bulunan ve aynı zamanda halife çocuğu olan bir kişinin, en azından bu halifelerden birinin idaresinde yeniden vazife almaması düşündürücüdür. Azledildikten sonra kırk yıl boyunca herhangi bir harekete katılmayan -ki kaynaklarımızda ismine bir daha rastlanmamaktadır- birinin, yetmiş yaşında at sırtında mace-

²¹⁶Küfe yakınlarında bulunan İslâm öncesi Arab şehirlerinden biridir. K. La Strange, *Büldânu'l Hilâfeti's Şarkiyye*, (Arabçaya çev. Beşir Fernoslin-Corcis Avvâd), Bağdat 1954, s.101, 102.

²¹⁷Ya'kübî, *Tarih*, II, 278; bkz. C. H. Becker, "'Abd Allâh b. 'Abd al-Malik b. Marwân", I, 42. Halife b. Hayyât yukarıda belirttiğimiz gibi 132/750 yılında ölenler içerisinde Abdullah'ın ismini zikretmekte; fakat bu olayı anlatmamaktadır. (Bkz. *Tarih*, 268) İbn 'Asâkir, Halife'nin Abdullah'ın bu tarihte öldürüldüğü rivayetinin bir kuruntudan ibaret olduğunu ifade etmektedir. *Tarih*, XXIX, 353.

²¹⁸Bkz. İbn 'Asâkir, XXIX, 353.

raya koşturmasının ve bu uğurda feci bir şekilde can vermesinin anlatıldığı bu rivayetin sıhhati noktasında şüphelerimiz bulunmaktadır.

Kanaatimize göre kaynaklarda ismine rastlanmamasından onun, bu halifelerin hiçbirisiyle diyaloga geçmediği ya da en azından Velid döneminde vefat ettiği sonucunu kuvvetlendirmektedir.

Sonuç

Abdullah b. Abdülmelik babasının dişiyle ve tırnağıyla çalışıp çabalayarak yeniden tesis ettiği İslâm imparatorluğunda valilik ve ordu komutanlıkları olmak üzere muhtelif görevlerde bulunmuştur. Onun Anadolu içlerine yönelik düzenlediği yaz seferleri oldukça başarılı geçmiştir. Abdülmelik döneminde Abdullah öncesinde Anadolu içlerine yapılan akınların, kalıcı olmadığı, yağma ve caydırma niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Fakat onun askerî faaliyetlerinde özellikle Turande ve Massisa şehirlerinin ele geçirilmesi ve buralarının yeniden imarı ve Müslüman askerlerin yerleştirilmesinde, artık Müslümanların bu topraklar üzerinde daha kalıcı olmaya yöneldiklerini göstermektedir.

Yaz seferleriyle birlikte muhtemelen önce amcası ve kardeşlerinin yanında daha sonra da kendi ordusunun komutanı olarak Abdullah'ın, Anadolu'yu tanıdığı ve burada Bizans'a karşı girişilen savaşlarda büyük tecrübe kazandığı anlaşılmaktadır. Onun ve amcası Muhammed b. Mervân'ın komuta ettiği orduların bölgede kazandıkları savaş tecrübeleri, Emevîleri ciddi bir şekilde tehdit eden İbnü'l-Eş'as isyanının bastırılmasında etkili olmuştur.

Abdullah, bütün bu başarıları sonrasında babası Abdülmelik tarafından İslâm ülkesinin en büyük ve en münbit eyaletlerinde birisinin başına, Mısır valiliğine tayin edilmiştir. Burada takriben beş yıla yakın süren valiliğinde Abdullah'ın başarısız olması ve rüşvet alması nedeniyle kardeşi halife Velid tarafından görevinden azletildiği ifade edilse de onun azlinin siyasî olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülmelik b. Mervân'ın ölümü öncesinde veliahdı Velid'e yapmış olduğu vasiyette, Abdullah'ı Mısır valiliğinden azletmemesini söylemesi dikkat çekicidir. Bu da onun, halifenin diğer çocukları arasında ayrı bir yerinin olduğunu göstermektedir.